

Н.М.Юсова*

**ІДЕЙНА Й ТЕРМІНОЛОГІЧНА ГЕНЕАЛОГІЯ ПОНЯТТЯ
«ДАВНЬОРУСЬКА НАРОДНІСТЬ»****

У статті робиться спроба простежити ідейні та термінологічні витоки складових частин поняття «давньоруська народність», а також з'ясувати причини та проілюструвати сам процес утвердження цього поняття в історичній науці СРСР. Для розкриття теми залучено як архівні, так і суто історіографічні джерела.

Етноніми й політоніми, як і будь-яка термінологія, належать до сфери найменувань. Первісні імена етносу чи держави апріорі вважаються онтологічними, такими, що ніби є органічно-споконвічними, на відміну від штучних кабінетних конструкцій науковців. Назви, витворені вченими, за своєю сутністю є термінами, необхідними знаряддями для дослідницької роботи. Таким штучно сконструйованим термінологічним словосполученням є й «давньоруська народність». У цьому понятті закладена сутність сформованої в сталінську добу відповідної концепції.

Указане поняття розкривається через дефініцію, а саме: «давньоруська народність» – це східнослов'янська етнічна спільнота IX–XIII ст., спільний предок білорусів, росіян і українців. Відповідно до концепції, радянські історики розпочали трактувати конгломерат «руських племен» давньокиївського часу як єдину народність, а також як певну проміжну етноспільноту, відмінну від попередніх та майбутніх етнічних утворень східних слов'ян, як спільного предка росіян, білорусів і українців. У цих двох моментах і полягала основна відмінність суті концепції давньоруської народності від поглядів традиційної російської історіографії. Представники останньої переважно вбачали, по-перше, у східному слов'янстві періоду Київської Русі або сукупність окремих племен (чи союзів племен), або етнопонятійно невизначений «руський народ» (як правило, багато-племінний). В обох випадках (це – по-друге) східні слов'яни, за переконанням більшості дореволюційних істориків, переживали в давньоруську добу один із перших періодів свого історичного розвитку – період становлення так званого «єдиного руського народу», який у майбутньому розділився на три гілки – великоруську, малоруську й білоруську, але (незбагненим чином!) продовжував зберігати свою метафізичну єдність.

На узагальнену думку радянських істориків, давньоруська народність сформувалася (або ж тільки знаходилася на стадії формування) в процесі злиття східнослов'янських племен, каталізатором чого стало їх об'єднання в єдиний давньоруський державі. Через зовнішні й / або внутрішні причини вона розпалася (чи зупинила свою подальшу консолідацію). Унаслідок цих процесів упродовж певного часу виникли три нові народності східних слов'ян¹.

* Юсова Наталія Миколаївна – канд. іст. наук, наук. співроб. Інституту історії України НАНУ.

** В основу статті покладено монографічне дослідження: Юсова Н. Генезис концепції давньоруської народності в історичній науці СРСР (1930-ті – перша половина 1940-х рр.). – Вінниця: ТОВ «Консоль», 2005. – 543 с. + П. Однак безпосередньо звернути увагу на термінологічний аспект досліджуваної проблематики спонукали розмови з О.Толочком, М.Мандрик ще впродовж осені 2004 р. Хоча ідеї так і могли залишитися на рівні розрізнених уривків, якби вже наприкінці 2005 р. Л.Горизонтов фактично не наполіг на реалізації задуму – саме під час тієї творчої бесіди визріли можливі інваріанти підходів. Водночас складаємо глибоку подяку А.Атаманенку, І.Колеснику за вияв щирої зацікавленості в завершенні опрацювання та оприлюдненні студії.

На перший погляд, поєднання термінів «давньоруська» та «народність» в одному термінологічному виразі здається цілком очевидним. Але, насправді, це поєднання мало довгу ідейну та термінологічну генеалогію й сталося лише в певних історіографічних умовах – унаслідок суголосності деяких результатів поточного розвитку історичної науки в СРСР 1930-х – початку 1950-х рр. відповідним політико-ідеологічним запитам комуністичного керівництва країни. Отже, завданням даної статті є простеження ідейної та термінологічної генеалогії поняття «давньоруська народність». За браком відповідної історіографії проблеми можемо вказати лише наші попередні праці з тематики генезису концепції давньоруської народності, але враховуючи ту обставину, що їх перелік (станом на весну 2005 р.) поданий нами в монографії², то поклики на частину з них зробимо в подальшому тексті (де в цьому є історіографічна необхідність), як і на ті, що вийшли після зазначеного часу. Що стосується джерельної бази, то вона представлена (опублікованими й неопублікованими) науковими та науково-популярними працями дослідників, причетних як до процесу генезису концепції, так і до розробки радянської етногенетичної теорії; документальним матеріалом, пов'язаним із діяльністю наукових установ історичного профілю; статтями з різних російських і радянських енциклопедичних видань XIX–XX ст. (наголошуємо, що в нашому випадку це законні джерела!) тощо.

Обидва названих терміни («давньоруська» й «народність») самі по собі далеко не однозначні. Точна хронологічна фіксація виникнення першого з них поки що не встановлена. Зрештою, це не так уже й важливо. Відомо, що лексикон архаїчних мов, як правило, не містить складних слів, зокрема таких, що утворюються з поєднання двох прикметників. Поєднання простих слів у більш складні в східнослов'янських мовах відбувається в процесі формування літературних мов. Очевидно, що й прикметник «давньоруська» виникає саме в цей період – XIX ст. У цьому ж столітті до лексикону освічених верств знову повертається етнополітонім «Русь», а для того, щоби розрізнити модерну «Русь» від середньовічної, до цього терміну починають додавати слово «давня». Можливо, першим таке словосполучення застосував один із фундаторів російської літературної мови О.С.Пушкін. Так, оцінюючи в цілому «Історію держави Російської» М.М.Карамзина, поет зазначив: «... Давня Русь, здавалось, знайдена Карамзином, як Америка Колумбом»³. Зауважимо, що термін «Давня Русь» уживався як для означення «общеруської» держави (або конфедерації руських князівств удільного періоду) домонгольської доби, так і застосовувався до Північно-Східної Русі уже після монгольської доби, а згодом – і до Московської держави.

Просте, здавалося б, поєднання слів «давній» і «руський» в одне слово відбулося десь в середині XIX ст. – уперше в працях філологів, зокрема І.І.Срезневського. Узагалі питання давньоруської етномовної спільності вперше на науковому рівні порушили східнослов'янські мовознавці в першій половині XIX ст.; вони й створили теоретичні передумови для виникнення в майбутньому му концепції про давньоруську народність⁴.

Понятійно-категоріальний апарат етногенетики в XIX ст. (як і значно пізніше) ще не був розроблений. Власне, не існувало й такої дисципліни. Назагал терміни «нація», «національність», «народність», навіть «плем'я», уживалися синонімічно⁵. Про це, певною мірою, свідчать, наприклад, статті в тогочасних енциклопедичних словниках. Так, у словнику за редакцією Ф.Толля (видання 1864 р.) зазначається, що «національність – те ж саме, що й народність, але вже більш розвинена»⁶. А в дефініції нації йдеться, що це – «народ, який досяг національності (тут і далі курсив – Н.Ю.)»⁷. Під поняттям «народність» у наведеному прикладі розуміється «сукупність фізичних і моральних особливостей, що відрізняють один народ від усіх інших одного племені»⁸. Водночас, народ – це «частина племені, що відокремилася під впливом своєрідних умов свого роз-

виту»⁹. Важливою в цьому словнику є заувага, що народність передую національності¹⁰. Аналогічним чином розкривається поняття «народність» і в глосарії І.М.Березина (видання 1878 р.)¹¹. Щодо національності, то в цьому словнику вона не відділяється від нації, а є особливою рисою останньої¹².

На початку ХХ ст. в енциклопедичному виданні за редакцією С.І.Южакова зазначалося, що народність і національність – це групи людей, які етнічно об'єднані, а різниця між даними спільнотами полягає в тому, що друга з них є «багаточисельною й культурно-самобутньою»¹³. До того ж народність, на відміну від національності, є більш етнічно однорідною. Нація – «вища форма єдності» спільноти, що відрізняється від народності й національності свідомістю своєї єдності¹⁴. На думку С.І.Южакова (який був автором відповідних статей), етногенетична ієрархія виглядає таким чином: «народність, що об'єднана походженням і мовою, національність – мовою й культурою, нація – культурою й свідомістю своєї єдності»¹⁵. Під культурою автор, як можна здогадатися, розумів цивілізаційно розвинену її іпостась. Утім, ще на початку 1890-х рр. в енциклопедичній статті «Великороси» російський антрополог Д.М.Анучин писав, що народність відрізняється такими ознаками, як мова й своєрідні риси в побуті та моралі¹⁶. У пізнішій праці він уже зазначав, що мовна ознака – головна для племені, а народність повинна мати «спільну культуру, історію, народну самосвідомість»¹⁷.

У відповідних статтях з «Нового енциклопедичного словника» (1916 р.) поняття «народ» уживається в політичному розумінні¹⁸, а поняття «народність» та «національність» розуміються однаково¹⁹. Проте автор статті про націю (дехто В.Водовозов) відзначає, що великі труднощі в розумінні національних явищ пов'язані з невиробленістю та заплутаністю термінів – «нація», «народ», «національність» і «народність». Далі автор подає їх значення в німецькій, французькій, англійській та російській соціології. Він констатує розповсюдженість синонімічного розуміння названих термінів у Росії²⁰. Головною ознакою нації, згідно з В.Водовозовим, є національна самосвідомість. Поняття «народність» і «національність» цей науковець уживав щодо означення маленьких народів у Росії.

Таке становище з етногенетичною термінологією простежується в працях як російських, так і українських істориків початку ХХ ст. Так, наприклад, неусталеність етногенетичного лексикону відзначав у 1907 р. російський історик О.Є.Пресняков²¹. Він скептично поставився до можливості дати вичерпні дефініції цим поняттям. Натомість дослідник пропонує розглядати їх як поступові перехідні ланки еволюційного ряду складного історичного розвитку: «Воно (поняття – Н.Ю.), як і багато історичних понять, розгортаються при аналізі в еволюційну ланку – від расового інстинкту через суб'єктивну народність до політично свідомої нації»²². Український історик І.А.Линниченко вважав плем'я й народ синонімічними поняттями, які складають першу ланку етногенетичної ієрархії. Відразу за ними йде поняття нації. Ці поняття є родовими, а народність, яка є складовою частиною нації, згідно з логікою І.А.Линниченка, є видовим поняттям²³.

У 1913 р. з'явилася стаття Й.В.Сталіна «Марксизм і національне питання»²⁴, де подавалося визначення нації, яке згодом, у радянській етногенетиці, стало класичним: «Нація є історично усталена стійка спільнота людей, що виникла на базі спільності мови, території, економічного життя й психологічного складу, що проявляється в спільності культури. При цьому само собою зрозуміло, що нація, як і будь-яке історичне явище, підлягає законові зміни, має свою історію, початок і кінець»²⁵. Згідно з Й.В.Сталіним, нації виникають під час переходу від феодалізму до капіталізму; «чистих» націй не буває, вони «складаються з різних рас і племен»²⁶. Він трактував «націю» як історичне поняття, а «плем'я» – як етнографічне. Що стосується термінів «народність» та «національність», то Й.В.Сталін уживав їх синонімічно, в основному аналогічно до статей у тогочасних російських енциклопедіях і словниках²⁷.

Після Жовтневого перевороту науковці продовжують констатувати неусталеність термінів у галузі етнонаціональних категорій. Так, у статті відомого соціолога М.Ковалевського (енциклопедичний словник «Гранат») зазначалося, що існує велике число дефініцій²⁸. У першому виданні «Великої радянської енциклопедії» взагалі не було статей про поняття «народ» та «народність», а «національність» розумілася в юридичних термінах²⁹. На сторінках 41-го тому названої енциклопедії, що вийшов у світ у 1939 р., уже з'являється сталінська дефініція нації³⁰. Але до початку 1940-х рр. у науці не було випрацьовано чітких визначень інших етногенетичних понять. Так, хоча термін «народність» використовувався в радянських історичних працях, але в нього не вкладалося розуміння певної етногенетичної категорії³¹, тим більше – у значенні перехідної етнічної спільноти (часів середньовіччя) між племінним союзом і народністю доби складання ранньомодерних централізованих держав, наприклад, у Східній Європі.

Аналогічна ситуація з термінологією простежується і з застосуванням найменувань щодо середньовічних східних слов'ян: поряд із термінологічним виразом «східні слов'яни» побутують інші формулювання в синонімічному значенні. Для прикладу назвемо такі: «руський народ», «руські», «руське плем'я», «руські племена», «давньоруські племена», «руські слов'яни» й навіть просто «слов'яни»³². Так, кандидатська дисертація Б.О.Рибакова називалася «Давньоруське плем'я радимичів»³³. Інше плем'я – древляни – у словнику «Гранат» іменувалося «староруським»³⁴. Утім, стосовно найменування всіх східних слов'ян, усе ж таки переважало застосування виразу «руський народ». Не кажучи вже про неоднозначність цього терміна, коли здебільшого широкий загал у СРСР та іноземці розуміли під ним – російський народ, а російські радянські історики традиційно продовжували розуміти східне слов'янство як «триєдиний руський народ»³⁵, хоча, звичайно, останній термін не вживався. Переважно застосовували термін «єдиний руський народ» (або «народність»). Розуміння східнослов'янських народів як єдиного етнічного («племінного») цілого зі споконвічних часів до сучасності має спільність із концепцією давньоруської народності, адже ця народність (на думку фундаторів ідеї) й була таким єдиним етнічним цілим хоча б у середньовічний період східнослов'янської історії.

Частина дореволюційних російських істориків, хоча й не визнавала українців і білорусів за цілком окремі народи чи народності, але приймала їх етнотипну диференціацію в межах єдиного «руського» народу, починаючи або з удільного періоду, або з часу монголо-татарського погрому Русі. Зазвичай, для означення трьох складових частин «общеруського» народу використовувався термін «гілка», «галузь», іноді – «плем'я». Таких поглядів, наприклад, дотримувався В.О.Ключевський. Історик висловив тезу про «розрив народності», що стався в удільний період: «руський народ, який зародився в перший період (тобто – у добу Київської Русі – Н.Ю.), упродовж другого розірвався навпіл»³⁶. Згодом виникає ще й третя «гілка» – білоруська³⁷. Отже, за В.О.Ключевським, у давньоруську добу зародився «руський» народ, який породив три «гілки» «общеруського» народу сучасного періоду.

Поділяв парадигму «єдиної руської народності» й М.І.Костомаров, а також він визнавав існування в «удільно-вічову» добу єдиного «руського» народу³⁸ як великого етнічного цілого, що однак не виключало етнографічної своєрідності окремих його частин³⁹. «Руський народ» тієї доби складався, за М.І.Костомаровим, із шести народностей (південноруської, білоруської, сіверської, псковської, новгородської та великоруської), інакше кажучи – не був монолітною етноспільнотою, існування цього народу уявлялося йому у вигляді «загальноруської народної стихії»⁴⁰. Ознаками єдності «руського народу» дослідник уважав походження, побут, мову, єдиний княжий рід, християнську віру та єдину церкву⁴¹. Вчений детально розкривав і аргументував ці основи єдності⁴². Найважли-

вішою ланкою єдності частин «руського» народу стала, на думку М.І.Костомарова, православна віра і єдина церква⁴³. Так, православ'я «утворювало й стверджувало **вищу єдину народність** (виділено – *Н.Ю.*) замість окремих»⁴⁴. М.І.Костомаров запропонував розглядати етнічну консолідацію певної спільноти через виокремлення ознак її єдності чи ж спільності її окремих частин. Такий теоретичний підхід став характерним для радянських фундаторів концепції давньоруської народності.

Дотримувався думки про те, що всі три східнослов'янські народи впродовж усієї своєї історії складають «єдиний руський народ» також і О.Є.Пресняков⁴⁵. Так, у вступній лекції свого університетського курсу другої редакції (1915 р.), вчений, оцінюючи роль Київської Русі в історії східного слов'янства, указував, що «в загальному поступі руської історії Київська Русь має величезне значення як період вироблення всіх основ пізнішого національного життя, як би далеко не відрізнявся пізніше подальший розвиток цих основ із розподілу населення Київської Русі на нові культурно-історичні типи: малоросів, білоросів, великоросів»⁴⁶. Важливо відзначити, що історик найбільше наблизився до уявлення, яке нагадувало пізніший концепт «давньоруська народність», підкреслюючи одночасно відмінність цієї спільноти від тих, що розвинулися в пізніший час. Зокрема, у вступній лекції другої редакції О.Є.Пресняков зазначав: «Київська Русь уперше виробила із етнографічного матеріалу східнослов'янських племен **історичну народність** (виділено – *Н.Ю.*)»⁴⁷. Ця східнослов'янська основа «руської народності» була «надто міцна й визначена в Київській Русі, щоби не визначити навіки долю й характер усього східноєвропейського історичного життя»⁴⁸. У вступній лекції навчального курсу 1907–1908 рр. О.Є.Пресняков наголошує, що «виділення східнослов'янських племен із загальної маси племен слов'янських, початок їх культурно-історичної індивідуалізації й поступового об'єднання в **нову народність** (виділено – *Н.Ю.*) і складає перше питання курсу давньоруської історії»⁴⁹. На думку В.С.Брачова й А.Ю.Дворниченка, положення О.Є.Преснякова отримали свій розвиток у працях головного фундатора концепції давньоруської народності й творця самого цього термінологічного виразу – В.В.Мавродіна⁵⁰.

З утвердженням сталінського варіанту тоталітаризму все більшу роль у розвитку історичної науки виконують політико-ідеологічні чинники. Провідним напрямом історичних досліджень для академічних науково-дослідних закладів після виходу відомих партійно-державних документів 1934–1936 рр. визнавалося вивчення історії СРСР як історії народів СРСР⁵¹. Це пояснювалося надзавданням, що ставило перед істориками партійне керівництво – обґрунтування історичної обумовленості виникнення багатонаціонального СРСР⁵². З одного боку, це (зовні – інтернаціоналістське завдання) мало сприяти ідеологічному зміцненню («дружба народів») союзної держави, а, з іншого, слугувати зовнішньо-експансіоністській пропаганді в сенсі обґрунтування можливого приєднання до СРСР нових союзних республік із числа навколишніх держав⁵³.

Від середини 1930-х рр. в історичній науці СРСР формується нова парадигма історії Київської Русі, у рамках якої було вироблено положення про Київську Русь як спільну державу або як спільний період історії східних слов'янських народів (або їх предків). Ця теза створювала підстави для обґрунтування споконвічної спільності історичного процесу в східних слов'ян, а, отже, це як найкраще відповідало обґрунтуванню історичної обумовленості виникнення багатонаціонального СРСР. Актуалізація й упровадження даної концепції збіглися з актуалізацією та початком досліджень у галузі східнослов'янського етногенезу. Врешті, і те, і те слугувало справі вирішення вказаного вище політичного надзавдання. Утім, етногенетичні дослідження відродилися в СРСР наприкінці 1930-х рр., насамперед як реакція на зовнішньополітичні виклики – пропаганду расових доктрин пангерманізму в нацистській інтерпретації⁵⁴.

З огляду на зовнішню загрозу сталінське керівництво зробило ставку на відродження великодержавницької парадигми. Остання з необхідністю мусила базуватися на ідеології російського патріотизму-націоналізму. Ця ідеологія потребувала онтологічного зміцнення, що його мали надати дослідження східно-слов'янського етногенезу, під яким тоді здебільшого розумівся етногенез «руського» народу. Однак, повне повернення до концепцій імперської історіографії «єдиного руського народу» (у складі білорусів, росіян та українців) суперечило інтернаціоналістичній складовій більшовицької ідеології та реаліям національної політики більшовиків. Тому дослідницька думка радянських істориків-етногенетиків розвивалася в напрямку визнання етнокультурної спільності східних слов'ян давньоруської доби в сенсі трактування її як спільного предка білорусів, росіян і українців, що визнавалися окремими народами. Отже, генезис концепції про давньоруську етноспільноту мав безпосередній зв'язок як із парадигмою Київської Русі як спільного періоду історії східнослов'янських народів, так і з дослідженнями в галузі їх етногенезу.

Відлік зародження концепції давньоруської народності в радянській науці, можливо, належить розпочинати з першої половини 1930-х рр., коли, зокрема, прикметник «давньоруський» був застосований у контексті, наближеному до поняття «давньоруська народність». Це зробив провідний ленінградський історик М.М.Цвібак, що обіймав офіційні посади в академії історії матеріальної культури. На його думку, Київську державу утворили різні етнічні елементи під спільною назвою «Русь», що поклали початок процесу феодалізації східних слов'ян. «Русь» же, згідно з М.М.Цвібаком, була пануючою феодальною верствою⁵⁵. Науковець пробував дати пояснення етнічним процесам у давній Русі. Вони, за К.Марксом (і М.М.Цвібаком), тісно пов'язані з процесом феодалізації давньоруського суспільства. Злиття племен у Русі відбувалося шляхом феодалізації, що направлялася пануючою верствою з Києва. Цьому процесу також сприяло прийняття християнства⁵⁶. М.М.Цвібак фактично стверджував існування давньоруської народності на рівні провідної верстви суспільства: «Цей феодальний клас, підкоряючи численні народи, сам усе більше етнічно кристалізується як «давньоруський» (виділено – Н.Ю.) на візантійсько-церковно-слов'янській основі по мові»⁵⁷.

У контексті теми стосовно запровадження в історичній науці СРСР концепції «спільноруськості» Київської Русі слід також торкнутися питання закріплення положень про високий рівень розвитку давньоруської держави. Запровадження останніх було зумовлене суто політико-ідеологічними чинниками. Із початком боротьби з нацистськими фальсифікаціями історії слов'янства (передусім – східного), радянські історики з середини 1930-х рр. починають доводити, що слов'янські племена й народи в давні періоди історії стояли на вищому рівні (чи на аналогічному) соціально-культурного розвитку, порівняно з німецькими⁵⁸.

Положення про високий щабель (політичний, соціально-економічний, культурний тощо) розвитку Київської Русі водночас із положеннями про «спільноруськість» цього державного об'єднання створювали підґрунтя для виникнення міркувань щодо зрілості й значної консолідованості східнослов'янського суспільства Київської Русі. Тези про могутню державу, феодальне суспільство, високу культуру призводили до думки, що творцем усього цього був «великий руський народ» (тобто – спільноруський або східнослов'янський), а не примітивні племена. А, отже, етнічна єдність східнослов'янських племен, згідно з цією логікою, була досить високою, щоб застосовувати до неї відповідну етнокатегорію вищої етногенетичної ієрархії, інакше кажучи – «народ» або «народність».

Науковим імпульсом для розробки проблем слов'янської етногонії академічними інститутами стала робота над багатотомною «Історією СРСР», що спричи-

нила необхідність створення цілісної концепції походження слов'ян і їх східного відгалуження⁵⁹. Дослідження питань етногенезу слов'ян, насамперед східних, із кінця 1930-х рр. зайняли міцні позиції в планах Інституту історії АН СРСР⁶⁰ та Інституту історії матеріальної культури ім. М.Я.Марра (далі – ПМК)⁶¹. У 1939 р. в ПМК був створений спеціальний колектив науковців, що займався дослідженнями етногенезу слов'ян при підготовці I-го тому⁶². Під час роботи над томом провідні співробітники ПМК П.М.Третьяков і М.І.Артамонов розробили спільну концепцію етногонії східного слов'янства, за якою давньоруська культура й державність поступово постали внаслідок злиття або консолідації двох груп (північної та південної) племен східних слов'ян, які формуються в «певну етнічну цілість»⁶³.

У доповіді «Спірні питання давньої історії слов'ян і Русі» (виголошена на березневій 1940 р. сесії Відділення історії й філософії (далі – ВІФ)) М.І.Артамонов (директор ПМК з жовтня 1939 р.⁶⁴) з приводу роботи над II-м томом зазначив, що в ньому велику увагу було приділено історії «руських слов'ян» з огляду на зауваження рецензентів про недостатність висвітлення цього питання⁶⁵. У своїй науковій промові директор ПМК розглянув теоретичні аспекти східнослов'янського етногенезу на стадії союзу племен. Вчений вважав, що умовою створення певної «етнічної єдності» може бути дійсне об'єднання племінних груп, при якому індивідуальні ознаки цих груп нівелюються й поступаються місцем спільним, загальним (як кількісно, так і якісно) ознакам єдності⁶⁶. Уже в VI ст., на думку М.І.Артамонова, у низки східнослов'янських племен виникають ознаки етнічної спільності і єдності, що робить їх цілісним етнічним утворенням⁶⁷. Далі археолог докладно зупинився на з'ясуванні ознак єдності племінних союзів як певної цілісної спільності⁶⁸. Близько підійшовши до означення цієї спільності як народності, М.І.Артамонов усе ж таки не вжив дану етнокатегорію. Академік Ю.В.Готьє, який виступив в обговоренні доповіді М.І.Артамонова, а також як співдоповідач, зазначив, що необхідно віднайти чітке формулювання стосовно такого етнічного явища, як племінний союз⁶⁹. У цьому Ю.В.Готьє підтримав директор Інституту етнографії АН СРСР С.П.Толстов⁷⁰.

У травні 1940 р. відбулася нарада ВІФ АН СРСР, де обговорювався стан роботи над I-м і II-м томами «Історії СРСР». Під час наради Б.Д.Греков торкнувся проблеми термінологічно-понятійного лексикону етногенетики. Офіційний керівник історичної науки порушив питання про необхідність встановити відмінність між такими етнічними категоріями, як «плем'я», «племінний союз» та «племінні об'єднання»⁷¹. В обговоренні цього питання виступили М.С.Державін і М.І.Артамонов. Перший уважав за доцільне при викладі етногенезу східних слов'ян на етапі державоутворення застосовувати термінологічне словосполучення «союз племен», оскільки, на його думку, воно підкреслює політичний момент, що відображає початок формування державності в східних слов'ян⁷². У своєму виступі з цього приводу М.І.Артамонов нарешті (і, як припускаємо, уперше серед радянських науковців) запропонував розуміти під «племінним союзом» із відповідними ознаками єдності саме «народність» як певну етнокатегорію⁷³.

Провідні вчені, які тією чи іншою мірою були причетними до створення багатотомної «Історії СРСР» – академіки Ю.В.Готьє, Б.Д.Греков, М.С.Державін та інші, – використовували термін «руський народ» нарівні з терміном «східні слов'яни», як уже відзначалося⁷⁴. Розглянемо етногенетичну термінологію й найбільш показові міркування радянських істориків щодо етногенетичних процесів у давньоруському суспільстві.

У своїх працях М.С.Державін переважно використовував стосовно східних слов'ян терміни «руський народ» або «руські слов'яни». Згідно з глотогонічною теорією М.Я.Марра, М.С.Державін уважав, що «руський народ» виник поступово, починаючи з доісторичних часів, із міжплемінних схрещень, що розчинили

попередню племінну спадщину в новому племінному утворенні⁷⁵. Період Київської Русі, згідно з М.С.Державіним, є лише одним з етапів етногенезу („етнографічного становлення або етнографічної формації») «руського народу»⁷⁶. Від цього моменту, за вченим, починається посилений процес диференціації або складання «цих племен у своєрідні етнічні чи лінгвістичні одиниці, якими є великоруський, український і білоруський народ»⁷⁷. Однак культура Київської Русі була однорідною й спільною для всіх племен «руського народу»⁷⁸. На думку М.С.Державіна, народ утворюється тоді, коли існує усвідомлення представниками цієї етнічної спільноти себе як політично й культурно зміцненого цілого, як «конкретної живої й активної одиниці в міжнародному оточенні»⁷⁹.

Також і в Б.Д.Грекова простежується залежність від традиційних уявлень дореволюційної історіографії стосовно погляду на східнослов'янські народи в минулому й сучасному як на певне етнічне ціле – один «руський народ». Проте, скажімо, свідчать деякі вирази історика. Так, на нараді істориків у травні 1940 р. академік прямо висловився, що «руський народ» складається з трьох «гілок» (або «частин»)». У «дофеодальний» (за Б.Д.Грековим, цей етап тривав приблизно до XI ст.) період існування Київської держави «руський народ» у соціально-економічному аспекті не був достатньо консолідованим, бо він тоді становив собою «сукупність дрібних сільських громад», слабо пов'язаних між собою економічно⁸¹. Тому умовою подальшого існування народу як «етнічного цілого», на думку Б.Д.Грекова, на цьому етапі й стає державна влада⁸². Вчений трактував найменування «русь» в етнічному сенсі. Народ «руси», тобто східнослов'янська етнічна єдність, уже існував до утворення держави⁸³.

Велику увагу етногенетичним питанням і проблемам етнічної єдності східних слов'ян давньоруської доби приділяв В.І.Пічета⁸⁴. Він одним із перших став активно застосовувати у своїх теоретичних побудовах положення Й.В.Сталіна з праці «Марксизм і національне питання». Так, в одній із науково-популярних лекцій 1939 р. В.І.Пічета, зазначаючи як аксіому, – нація є категорією історичною, – вказує, що й утворення народу, переростання його в націю є також категорією історичною. Згідно з В.І.Пічетою, має «пройти певний відтинок часу, коли первісні етнічні елементи, розкидані, не зв'язані нічим, урешті зіллються», а тоді внаслідок цього етнічного злиття «утворюється новий етнічний елемент, що отримує найменування того чи іншого народу»⁸⁵. У грудневому числі «Радянської книги» за 1939 р. він відносить і поняття «народність» до історичної категорії, але ніякої дефініції не дав, а також не вказав її місця в етногенетичній ієрархії⁸⁶.

У згаданій лекції В.І.Пічета відзначає, що майбутні народності східних слов'ян ранньомодерного часу сформувалися на основі всіх східнослов'янських племен⁸⁷, іншими словами – на основі «руського народу». Якщо доводити цю думку до логічного завершення, то, очевидно, що цей «руський народ» є спільним предком білорусів, росіян та українців. В іншому випадку В.І.Пічета зазначає, що термін «руський народ» він застосовує стосовно давньоруської доби в «широкому» розумінні⁸⁸ (очевидно, що не в значенні «великоруського», а в сенсі «спільноруського» народу).

У книзі «Утворення російської національної держави» (1941 р., друге видання) В.В.Мавродін висуває тезу про те, що «руські» часів Київської Русі «стали основою для формування не тільки власне російської, тобто великоруської, але також української й білоруської національностей»⁸⁹. Історик має на увазі під «руськими» – всі східнослов'янські племена, інакше кажучи, вони всі разом були предками названих народів. Звідси логічно випливає, що ці племена являли собою якусь «певну етнічну цілість» (формулювання П.М.Третьякова⁹⁰). Проте В.В.Мавродін не наважується застосувати до цієї «етнічної цілості» термін «національність» чи «народність» (як це робив, наприклад, В.І.Пічета), бо ж у

працях Й.В.Сталіна цей термін ужитий лише стосовно періоду утворення на територіях Східної Європи централізованих держав. Тому В.В.Мавродін зупиняється на термінах «руські» та «руські племена»⁹¹.

Дослідники, які розпочали в кінці 1930-х рр. розробляти проблеми етногенезу східних слов'ян, зіштовхнулися з відчутними прогалинами в теоретичній площині. Насамперед не був розроблений термінологічно-понятійний лексикон. Ці лакуни не сприяли теоретичному обґрунтуванню застосування етнокатегоріального поняття «народність» до більш ранніх періодів формаційного й політичного розвитку етнічних спільнот, зокрема східнослов'янської. Лише під час німецько-радянської війни була, нарешті, розроблена понятійно-термінологічна частина етногенетики, зокрема в етногенетичному таксономічному ряді були легалізовані проміжні між етнокатегоріями «плем'я» й ранньомодерна «народність» ланки: це – етнокатегорії «народ» і доранньомодерна «народність».

Важливе значення для легітимації етногенетичної термінології та для формування концепції давньоруської народності відіграла перша сесія воєнних років комісії з питань етногенезу та етнографії, що відбулася 27 серпня – 3 вересня 1942 р. в Ташкенті⁹². Із доповіддю загальнотеоретичного характеру – «Теоретичні основи етногенетичних досліджень» – виступив голова комісії О.Д.Удальцов⁹³. Названий виступ О.Д.Удальцова ліг в основу його статті з тою ж назвою, що її опубліковано 1944 р.⁹⁴ У цій доповіді в контексті розгляду основних засад етногенетики було вперше зроблено постановку питання про давньоруську народність (у О.Д.Удальцова – «руська» або «загальноруська народність») у теоретичній площині.

Важливою в методичному аспекті О.Д.Удальцов уважав створення наукової термінології етногенетики. Це, у першу чергу, стосувалося основних етнічних одиниць – плем'я, народ, народність або національність⁹⁵. О.Д.Удальцов зробив спробу подати власні визначення зазначеним основним етнічним категоріям. У відповідності зі сталінською національною теорією, О.Д.Удальцов трактує плем'я як поняття етнографічне, а націю – як історичне⁹⁶. Під племенем О.Д.Удальцов мав на увазі первісне утворення – «дещо первинне, висхідне»; плем'я є характерним для первісної общини. Слідом за племенем О.Д.Удальцов виділяє певною мірою аморфну етнічну категорію – «союз племен». Далі дослідник виокремлює «при переході від первісної общини до класового суспільства» на стадії «військової демократії» особливу етнічну категорію – народ, який з'являється «на основі злиття декількох племен»⁹⁷.

Вчений відрізняв поняття «народ» від «народності». Важливим моментом є введення О.Д.Удальцовим до наукового обігу етнокатегорії «народність» у більш широкому діапазоні її застосування, ніж це впливало з праць Й.В.Сталіна (в того використовувався здебільшого синонімічний до «народності» термін «національність»). На думку О.Д.Удальцова, народності можуть виникати в добу рабовласницьких і ранніх дофеодалних держав поруч із народом. На відміну від народу, народності значно крупніші етнічні спільноти «відносно мови й життєвого укладу», хоча й менш стійкі, ніж нації, і зі зменшенням кількості загальних ознак спільності, характерних для нації. О.Д.Удальцов вирізняє різні форми народностей, які, згідно з його міркуваннями, бувають різноманітних ступенів спільності. На його думку, як «народи», так і «народності», можуть існувати й на початку феодального періоду⁹⁸.

В етнічному розвитку відбуваються, згідно з О.Д.Удальцовим, процеси консолідації й диференціації. Початковим процесом є процес консолідації або інтеграції. Тому, наприклад, східне слов'янство обов'язково мусило пройти етап своєї «одності». Дійсно, за О.Д.Удальцовим, ця «одність» утворюється поступово шляхом об'єднання різноманітних племінних угруповань⁹⁹. У доповіді 1942 р. вчений відзначає, що цей процес йде приблизно до VIII ст., «коли складається

єдина народність, руська» (виділено – Н.Ю.) або «єдиний руський народ»¹⁰⁰. Ця народність створила свою державу – Київську Русь, хронологічні межі якої О.Д.Удальцов відносить до VIII–XIII ст. У статті 1944 р. вчений інакше називає цю народність, а саме – «загальноруська багатоплемінна народність»¹⁰¹. На цей раз О.Д.Удальцов відносить завершення її складання до VII ст., а виникнення Київської держави до X ст. У статті «Початковий період східнослов'янського етногенезу» (1943 р.) виникнення давньоруської етнопільноти ним відноситься вже до часу Київської держави, коли «з окремих східнослов'янських племен» утворився «великий руський народ», який він ще називає «давньоруським народом»¹⁰² (виділено – Н.Ю.). Тому цю державу створювали не народність або народ, а східнослов'янські племена. Тут підкреслюється (враховуючи «злобу дня»), що вони її створили в боротьбі із зовнішніми завойовниками¹⁰³.

Важливим для нашого дослідження моментом в еволюції поглядів О.Д.Удальцова є те, що він, починаючи приблизно з 1943 р., став уживати термін «народ» стосовно східнослов'янської етнопільноти давніх часів. Однак зауважимо, що в статті «Теоретичні засади етногенетичних досліджень» 1944 р. О.Д.Удальцов обходить при побудові схеми етногенезу східного слов'янства без застосування етнокатегорії «народ». У доповіді на сесії Комісії з питань етногенезу й етнографії 1942 р. він уживає останнє поняття побіжно – не в строгому значенні етнокатегорії¹⁰⁴. У цьому розумінні термін «народ» ужито вченим у згаданій студії 1943 р.¹⁰⁵, а також в інших працях воєнних і повоєнних років¹⁰⁶. У статті 1943 р. О.Д.Удальцов уперше вводить у науковий обіг поряд з етнокатегорією «народ» уточнюючий прикметник «давньоруський». Це словосполучення вживає вчений і після війни. Тільки у 1950 р. історик визнав термінологічне словосполучення, що його запропонував у 1945 р. В.В.Мавродін, – «давньоруська народність»¹⁰⁷.

Доповідь О.Д.Удальцова від 27 серпня 1942 р. на ташкентській сесії комісії з питань етногенезу та етнографії викликала жваве обговорення серед учасників цього наукового форуму. У цілому доповідь була оцінена ними надзвичайно позитивно. Учасники сесії найбільше обговорювали питання щодо термінологічно-понятійного лексикону етногенетики, насамперед, – етнокатегорії «народ» та «народність». Академік В.Струве висловив думку про те, що зручніше вживати стосовно розвитку докапіталістичних суспільств категорію «народ». Академік-сходознавець визначив це поняття як велику групу людей, пов'язану лише культурою й мовою. У такому розумінні поняття «народ» відповідало би в мініатюрному масштабі поняттю «нації». Термін «народність» В.Струве пропонував уживати лише стосовно епохи розкладу феодального суспільства¹⁰⁸, тобто навіть до більш пізнього історичного часу, ніж це було прийнято в радянській історичній науці. Нагадаємо, що в ній було підхоплено (й стало цілком прийнятним), згідно з положеннями Й.В.Сталіна, уживати етнокатегорію «народність» тільки для доби ліквідації феодальної роздробленості та утворення централізованих держав.

Із приводу понять «народ» і «народність» висловили свої міркування мовознавці В.Д.Левін і Б.В.Горнунг¹⁰⁹. Перший із названих науковців піддав сумніву трактування О.Д.Удальцовим поняття «народність» (а також і категорії «плем'я») як не стійкої спільноти, адже «в межах певної формації народність і плем'я були цілком стійкими категоріями», навіть являли собою певні історичні константи¹¹⁰. На думку В.Д.Левіна, відмінності між нацією, племенем і народом слід визначати не по лінії стійкості або нестійкості, а іншим шляхом. Цей мовознавець зауважив, що з положень Й.В.Сталіна можна вивести більш чіткі й більш повні визначення вказаних понять або термінів. В.Д.Левін запропонував вирізняти вказані етнокатегорії за допомогою додавання нових ознак єдності, адже «будь яка привнесена в суспільство спільність трансформує, модифікує на-

род»¹¹¹. Власне, підхід В.Д.Левіна не суперечив підходові О.Д.Удальцова, а доповнював його. За В.Д.Левіним, якщо в рабовласницькому суспільстві існує тільки культурно-мовна спільність, то вже у феодальному додається ще й територіальна. Нація – це поєднання зазначених спільностей, зміцнених і скріплених економічною єдністю. Остання має особливо важливе значення. Вона, на думку В.Д.Левіна, навіть «відтісняє на периферію спільність походження»¹¹². Хоча В.Д.Левін не вказує, коли і які етнокатегорії вживати, але з контексту виступу очевидно, що він допускає вживання поняття «народності» не тільки для доби ліквідації феодальної роздробленості та утворення централізованих держав.

У своєму виступі в контексті обговорення доповіді О.Д.Удальцова інший мовознавець, Б.В.Горнунг, констатував, що чітко установленими є два поняття: нація й плем'я. А от проміжна ланка між ними залишається нез'ясованою. На думку Б.В.Горнунга, під терміном «народність» слід розуміти не тільки кількісну категорію, але і якісно відмінну від «племені». Зауважимо, що подібним чином висловлювалися й інші виступаючі¹¹³. Водночас, згідно з міркуваннями Б.В.Горнунга, «народність» потрібно визначати і як «плем'я», як етнографічну, а не історичну категорію. Народності, на його думку, утворюються із союзів племен, коли ці об'єднання довготривалі та стійкі. Тоді й відбуваються більш тісні зрощення певних племен і їх зміцнення та утворюються народності¹¹⁴. Очевидно, що ці міркування Б.В.Горнунга також підводили теоретичну базу під концепцію давньоруської народності. Що ж до поняття «народ», то з контексту виступу Б.В.Горнунга він відносив це поняття до історичної категорії, але не наважувався дати йому визначення¹¹⁵.

Незалежно від О.Д.Удальцова етногенетичну теорію в роки війни розробляв член-кореспондент АН УРСР С.В.Юшков¹¹⁶. Однак його напрацювання не були оприлюднені (принаймні – опубліковані). У цілому його міркування в галузі категоріального апарату етногенетики суголосні поглядам О.Д.Удальцова. Згідно з матеріалами неопублікованих праць С.В.Юшкова¹¹⁷, таксономічна схема етногенезу виглядає таким чином: племена – примітивні народності (період розкладу родового ладу) – народності (періоди рабовласницький і феодальний) – національності (період розкладу феодалізму та утворення централізованих держав) – нації (капіталістична доба)¹¹⁸. Як бачимо, вчений обходиться без застосування в цій схемі поняття «народ». Узагалі, у центрі уваги С.В.Юшкова були закономірності виникнення саме народностей. Причому він розглядав генезис тих народностей, що виникали внаслідок розкладу первісно-суспільного ладу під час утворення варварських дофеодальних держав (такою, якою спочатку була, згідно з радянською інтерпретацією, «імперія Рюриковичів») або тих, що поставали в період утворення феодальної держави (якою, на думку радянських істориків, стала Київська Русь пізніше). Якщо прикладати теорію С.В.Юшкова до реалій давньоруської історії, то в обох випадках ішлося би про утворення єдиної народності зі східнослов'янських племен, а, отже, про утворення давньоруської народності. На жаль, за нашими спостереженнями, розробки С.В.Юшкова не були враховані творцями концепції давньоруської народності, оскільки не були їм відомими.

Як уже про це писалося в попередніх працях автора даних рядків¹¹⁹, український історик М.Н.Петровський приблизно в той же час, що й О.Д.Удальцов, висунув концепцію «єдиного народу» Київської Русі й феодальних князівств. У публікації 1942 р. М.Н.Петровський обґрунтував, зокрема, існування в давньоруську добу «єдиного народу» через виокремлення ознак його єдності й спільності. На думку історика, Київську державу й феодальні князівства XII–XIII ст. населяв «єдиний народ», усі східнослов'янські племена «становили один народ»¹²⁰. Отже, за логікою, поділ на племена зберігався, інакше б М.Н.Петровському не потрібно було їх згадувати. У цьому аспекті його погляд на «давньо-

руський» народ збігається з поглядами М.С.Державіна, А.М.Насонова, В.І.Пічети, Б.Д.Грекова та інших радянських дослідників, що вже нами розглядалися.

Прикметно, що східнослов'янську спільноту давньоруської доби М.Н.Петровський фактично ніяк не називає («єдиний народ Київської Русі й феодальних князівств»). Це вказує на те, що назвати її «руським народом», як то робили російські радянські історики, вчений тоді не наважувався, але іншого, більш коректного, терміну запропонувати не міг чи не хотів брати на себе відповідальність за вирішення подібного завдання¹²¹. Ця обставина, а також весь контекст праці М.Н.Петровського, указує на те, що український історик не поділяв парадигми «триєдиноруського народу». А отже, він розумів під «єдиним народом Київської Русі й феодальних князівств» дійсно спільного предка білорусів, росіян і українців (однак, зауважимо наступне: вчений, усе ж таки, не вживав виразу «спільний предок»), а не першу (або ж одну з перших) історичну стадію розвитку «загальноруського народу» в складі трьох його «гілок» чи «племен».

Етногенезом слов'ян, зокрема східної гілки, у воєнні роки продовжив займатися академік М.С.Державін. Насамперед, його напрацювання вилилися в монографію «Походження руського народу – великоруського, українського, білоруського» (1944 р.), що в цілому відображала суть його доповіді, виголошеної на сесії ВІФ АН СРСР 1940 р.¹²² Також продовжив свої дослідження в галузі етногенезу східного слов'янства, насамперед білорусів, і В.І.Пічета¹²³. Результати своїх дослідів він оприлюднював на багатьох наукових сесіях під час війни, у популярних лекціях, а також на сторінках наукових видань. Так, у 1943 р. він виступив із доповіддю «Походження білоруського народу» на сесії Інституту етнографії АН СРСР¹²⁴, а в грудні 1943 р. цю ж промову виголосив на сесії Комісії з питань етногенезу й етнографії при ВІФ АН СРСР, присвяченій етногенезу слов'ян¹²⁵. Із публікацій необхідно відзначити розгорнуту рецензію (вийшла на початку 1945 р.) на монографію М.С.Державіна¹²⁶.

Як у названій доповіді, так і в рецензії В.І.Пічета відзначав, що в радянській науці продовжує існувати плутанина в сфері етногенетичної термінології, а тому важливо розробити термінологічний апарат етногенетики¹²⁷. Утім, у рецензії він відмічає, що з цим завданням упорався О.Д.Удальцов. Тут В.І.Пічета зазначав: у дофеодальний період суспільно-політичного життя східних слов'ян «створюються передумови для формування нової категорії, – «народу» – на основі злиття декількох племен». В.І.Пічета, відповідно до загальнотеоретичної схеми О.Д.Удальцова, використовує категорію «народ» стосовно даного етапу процесу етногенезу східного слов'янства, хоча сам О.Д.Удальцов у статті «Теоретичні засади етногенетичних досліджень» конкретно щодо східної гілки слов'ян подібного не робить. Саме ж утворення цього народу, на думку В.І.Пічети, відбувалося з об'єднанням «слов'янських князівств під владою київського князя», коли вони зливаються в «єдиний народ». Цю думку дослідник підкріплює посиланням на «Повість временних літ». В.І.Пічета відмічає, що «її укладач намагався дати історичне обґрунтування проблеми, звідки «Руская земля стала есть» – як певної етнічної й політичної єдності»¹²⁸.

Найбільш виразно й розгорнуто сформулював і виклав свій погляд на проблему «давньоруської народності» лєнінградський історик В.В.Мавродін¹²⁹. Це було зроблене, як уже відзначалося, на сторінках монографії «Утворення Давньоруської держави» (1945 р.)¹³⁰. У ній же вчений уперше запропонував новий термін на означення східнослов'янської етноспільноти часів Київської Русі – «давньоруська народність»¹³¹. В одному з листів до М.С.Державіна В.В.Мавродін згадує про свою роботу над новою монографією так: «Я зараз зайнявся історією Київської Русі, але зовсім не в тому аспекті, який характерний для роботи Б.Д.Грекова й С.В.Юшкова. Я хочу спробувати викласти історію формування руських тієї пори як народності певної стадії складання (виділено – Н.Ю.)»¹³².

У своїй монографії В.В.Мавродін здебільшого вживає для позначення етнічного утворення східних слов'ян часів Київської Русі традиційне для російської історіографії термінологічне словосполучення «руський народ». Як і в інших радянських істориків, це поняття не носить строгого наукового характеру певної етнічної категорії з цілком визначеним змістом. Термін же «народність», який він у дев'ятому розділі використовує з прикметником «давньоруська» (іноді просто «руська»), В.В.Мавродін уживає саме як етнічну категорію, хоча конкретного визначення їй не дає¹³³. Він тільки повторює слідом за О.Є.Пресняковим, що нова концентрація східного слов'янства внаслідок утворення держави заклала «основи для нової історичної народності»¹³⁴.

На якій стадії етногенезу виникає народність В.В.Мавродін не вказує, хоча з контексту можемо зрозуміти: ця етнічна категорія слідує за племенами й племінними об'єднаннями. Не даючи чіткого визначення давньоруської народності, вчений розкриває своє розуміння її суті через виокремлення факторів, що спричинюють її утворення та спільних рис, які підкреслюють її відносну етнокультурну спільність чи єдність. Народність, у конкретному випадку – давньоруська народність, за В.В.Мавродіном, – динамічна етнічна категорія, яка перебуває в процесі формування¹³⁵. Тут вплив націоналістичного вчення Й.В.Сталіна простежується опосередковано. Адже В.В.Мавродін, подібно до відомих положень вождя (згідно з якими нація вирізняється через сукупність ознак єдності та спільності), визначає народність здебільшого аналогічним чином до статті Й.В.Сталіна «Марксизм і національне питання», де це робиться стосовно нації¹³⁶. А от із приводу проблем слов'янського етногенезу в методико-методологічному аспекті В.В.Мавродін, як і інші радянські вчені того часу (М.С.Державін, О.Д.Удальцов), спирається на глотогонічну теорію мовознавця М.Я.Марра.

Доцільність введення в науковий обіг нового термінологічного словосполучення – «давньоруська народність» – для означення етнічного утворення східної гілки слов'янства періоду Київської Русі вчений обґрунтовує опосередковано в подальшому викладі. А в тому місці, де до нього вчений удався вперше, він мимохідь зауважує, що воно «точніше», ніж «руська народність»¹³⁷. Поняття «давньоруська народність» В.В.Мавродін розуміє в значенні «предка» (він уживає саме це слово – до речі, уперше серед радянських істориків!)¹³⁸ майбутніх трьох народностей східних слов'ян.

Отже, у монографії «Утворення давньоруської держави», що побачила світ у 1945 р., уперше було оприлюднене сконструйоване В.В.Мавродіном найменування середньовічної східнослов'янської етнospільноти – «**давньоруська народність**». Утім, обґрунтування цього поняття як певної етнокатегорії історик не зробив. У більш популярній формі В.В.Мавродін виклав концепцію давньоруської народності в книжці «Давня Русь», яка вийшла 1946 р.¹³⁹

Монографія В.В.Мавродіна, як свідчать архівні матеріали¹⁴⁰, зазнала критики з боку працівників пропаганди ЦК ВКП(б), а також «пророблялася» з наказу Ленінградського обкому партії на спеціальних зборах в науково-дослідному інституті історії при Ленінградському державному університеті. У числі хиб монографії інкримінувався «норманізм», що в умовах ідеологічних кампаній повоєнного часу призводив до репресій щодо вчених (В.В.Мавродін був звільнений із посади декана історичного факультету ЛДУ¹⁴¹) та відповідного штучного «забуття» їхніх творів. Згадаємо також, що праці М.Н.Петровського воєнних років були засуджені серпневою 1947 р. постановою ЦК КП(б)У¹⁴², а сам вчений був згодом звільнений із посади директора Інституту історії України.

У такій ситуації В.В.Мавродін у повоєнний час хоча й не зрікається своєї концепції (основні її тези він повторює в публікаціях другої половини 1940-х рр.¹⁴³), але відмовляється від етнокатегорії «народність» на користь терміна «народ» та від самого термінологічного словосполучення «давньоруська народність», що йо-

го послідовно замінено в нових працях історика на вже інше – «руський народ»¹⁴⁴. Однією з головних причин цього було також і те, що академік Б.Д.Греков у своїх працях послідовно застосував словосполучення «руський народ»¹⁴⁵, тим самим подавав приклад іншим науковцям. Однак принаймні один раз академік ужив, як і в статті «Західна Україна» (1939 р.), найменування «русь» стосовно народу Київської Русі¹⁴⁶.

Субституція термінологічного виразу (здавалося б, звичайна заміна зовні подібних за значенням слів!) досить відчутно відбилася на самому сприйнятті концепції давньоруської народності. Це вчення, у першому наближенні, стало виглядати більш деталізованим (для давньоруської доби) варіантом концепції «триєдиноруськості», а тому, імовірно, не сприймалося як щось принципово нове. Тим паче, що тези концепції В.В.Мавродін викладав у працях присвячених націо- та політогенезу росіян (!). І саме як відродження парадигми «триєдиноруськості» й була оцінена підставова концепція українськими істориками в діаспорі¹⁴⁷. Так чи інакше, але комуністичні ідеологи на той час не углядели в концепції В.В.Мавродіна політичної актуальності, а тому вона не отримала наукової й політичної легітимності.

Очевидно, творчий розвиток етногенетичних постулатів радянського вождя, що його оприлюднив у статті «Теоретичні засади етногенетичних досліджень» О.Д.Удальцов, також не отримав офіційної підтримки. Як зазначалося, сам О.Д.Удальцов в інших своїх публікаціях воєнних років, надавав перевагу термінові «народ». Цей термін вчений уживає й у повоєнні роки. Так, зокрема, у статті «Походження слов'ян», що вийшла в 1947 р., етногенетик використовує стосовно східнослов'янської спільноти термінологічний вираз «давньоруський народ»¹⁴⁸.

Отже, як свідчить наведений матеріал, у повоєнний період перемагає схоластичне потрактування етногенетичних постулатів Й.В.Сталіна, а не їх творчий розвиток, що його спостерігаємо в працях О.Д.Удальцова, С.В.Юшкова, В.В.Мавродіна та інших радянських гуманітаріїв (здебільшого воєнних років). Їхні міркування з приводу існування народностей у давніші (відповідно до сталінського розуміння) періоди історії зазнають штучного забуття.

Дослідження етногенезу українського народу, відновлені в АН УРСР у повоєнний час, могли розвиватися лише з огляду на провідні тенденції, що панували в Москві. Головний розробник теми «Походження українського народу» в Інституті історії України (далі – ІУ) К.Г.Гуслиний¹⁴⁹ під час доповідей на наукових форумах (опублікованих праць із теми в 1940-х рр. у нього не було) із усіх важливих дискусійних питань займає позиції, аналогічні поглядам найбільш авторитетних радянських фахівців (згідно з його висловом: «поки не порадишся з московськими (виділено – Н.Ю.) істориками, не знаєш, де стати»¹⁵⁰). Узагалі, як видно з неопублікованих етногенетичних праць К.Г.Гуслиного 1946–1947 рр., вони переважно являють собою реферування основних поглядів фахівців із проблем східнослов'янського та українського етногенезу¹⁵¹. Також і в галузі термінологічно-понятійної таксономії вчений приєднується до поглядів авторитетів, не наважуючись запропонувати щось своє.

У неопублікованих працях 1946–1947 рр. К.Г.Гуслиний приєднується до концепції давньоруської народності. Детально розглядаючи «питання про єдиний руський народ у Київській Русі» (так науковець назвав окремий підрозділ у доповіді 1947 р.)¹⁵², К.Г.Гуслиний притримується поглядів О.Є.Преснякова, Б.Д.Грекова та В.В.Мавродіна; зокрема, український історик згоден із ними в тому, що саме об'єднання східнослов'янських племен в єдиній державі – Київській Русі – сприяло їх злиттю в один народ. К.Г.Гуслиний іменує цей народ як «єдиний руський або древнеруський багатоплемінний народ»¹⁵³. Останній термін (без слова «багатоплемінний») вчений зужиткував ще у вересні 1946 р. в

статті, опублікованій на шпальтах газети «Радянська Україна». У ній у контексті висвітлення походження трьох східнослов'янських народностей була дана одна з перших спроб популяризації вчення про давньоруську народність¹⁵⁴. Термінологічний вираз «древнеруський народ» К.Г.Гуслиний повсякчас використовував у своїх виступах на різних заходах та в публікаціях другої половини 1940-х – початку 1950-х рр.¹⁵⁵ Виклад концепції давньоруської народності в опублікованих лекціях (1949 р. та 1950 р.) К.Г.Гуслиний подає за статтю В.В.Мавродіна «Про складання великоруської народності й російської нації» (1947 р.). В останній статті В.В.Мавродін удається до словосполучення – «руський народ», а К.Г.Гуслиний користується одночасно й «старим» терміном В.В.Мавродіна – «древньоруська народність», щоправда зі специфічним орфографічним транскрибуванням, і «своїм» (нагадаємо, що цей термін уперше застосував О.Д.Удальцов) – «древне(-ьо)руський народ» (спостерігаємо інваріанти орфографічного оформлення слова «давньоруський»)¹⁵⁶.

Окрім К.Г.Гуслиного, концепцію давньоруської народності поділяли в цей період і інші українські історики; зокрема колега К.Г.Гуслиного по відділу історії феодалізму І.Д.Бойко. В одній з неопублікованих статей 1947 р. він писав, що ще до виникнення Київської держави Східну Європу населяли слов'янські племена, які мали між собою економічні й політичні зв'язки, творили єдину культуру. Ці племена в період Київської держави «виступали як єдиний руський народ»¹⁵⁷, тобто, на відміну від К.Г.Гуслиного, І.Д.Бойко дотримувався більш поширеної на той час термінології. Однак він не поділяв (власне, як і К.Г.Гуслиний) парадигми «триєдиноруськості». Це стає зрозумілим із наступної тези І.Д.Бойка: «Київська Русь – це колиска державності й культури трьох братніх народів, предки яких жили на території Східної Європи з найдавніших часів»¹⁵⁸.

Репрезентувати погляди українських археологів у ці роки (друга половина 1940-х рр.) може позиція Б.І.Бліфельда¹⁵⁹. Поділяючи загальне спрямування концепції давньоруської народності, археолог уживає термін «руський народ»¹⁶⁰. Д.І.Бліфельд, визнаючи Київську Русь спільним етапом історії східних слов'ян, їх колискою, вносить уточнюючі нюанси: «... на базі етнічної єдності й спільності соціально-економічного життя виробились єдність і високий рівень культури...»¹⁶¹. Якраз ця культура стала основою «споріднених національних культур східнослов'янських народів», і в Київській Русі «гніздяться коріння» їх братерства¹⁶². Спростовується (уже власне заперечена на союзному рівні) і теза про відсталість цього державного утворення порівняно з іншими європейськими країнами.

Нова політична актуалізація досліджень у галузі етногенезу східних слов'ян настала в 1949 р. (рік 70-річчя Й.В.Сталіна), коли вперше була опублікована (написана ще 1929 р.) в XI томі творів вождя стаття «Національне питання й ленінізм»¹⁶³. Як це вже стало традицією, по всьому СРСР відбулися різноманітні заходи з метою обговорення та популяризування сталінської праці. Насамперед вона мала бути засвоєна й взята на «озброєння» представниками гуманітарної науки, зокрема, істориками¹⁶⁴. У жовтні 1949 р. відбулося спільне засідання науковців Інституту археології та ІУ АН УРСР, присвячене розгляду дослідження під назвою «Етногенезис Східно-Слов'янських народів і походження Київської держави», що його підготував викладач Полтавського педінституту К.Кушнірчук, але яке майже рік «лежало» в ІУ¹⁶⁵. Автор дослідження поділяв концепцію давньоруської народності й, що прикметно, використовував для означення східнослов'янської спільноти паралельно чотири найменування – «русь», «руський народ», «староруський народ» і, навіть, «стародревнеруський народ»¹⁶⁶. Науковці обох академічних установ при обговоренні ніяк не прокоментували ці найменування; інакше кажучи, вони не викликали особливого спро-

тиву. Присутній на засіданні К.Г.Гуслистый у наступному році запропонував один із наведених термінів – «староруський народ». І сталося це під час обговорення розділів I-го тому «Історії УРСР» на засіданні відділу історії феодалізму ІУ. Однак К.Г.Гуслисту запропонували замінити згадане термінологічне словосполучення на «єдиний руський народ», як це доти вживалося¹⁶⁷.

Теоретичні питання етногенезу у «світлі праць тов. Сталіна», з-поміж іншого й питання етнокатегоріального апарату, були порушені в 1949 р. низкою науковців, зокрема С.А.Токарьовим¹⁶⁸, П.І.Кушнером, М.Каммарі та іншими. Етнографи П.І.Кушнер і М.Каммарі вживали терміни «народ» і «народність» синонімічно. На думку першого, народності утворюються, починаючи з феодальної доби¹⁶⁹. Обидва терміни М.Каммарі визначає як етнографічні категорії, що передують нації¹⁷⁰. На відміну від П.І.Кушнера, М.Каммарі вважав, що народності можуть бути утворені «шляхом об'єднання й злиття окремих племен на базі розкладу первісного ладу й утворення класового, рабовласницького та феодального суспільств»¹⁷¹. Окреслені питання розглянув також і В.В.Мавродін, стаття якого вийшла вже в 1950 р. Ленінградський історик уважав що слово «народ» (як етнічна й історична категорія) має більш ширше значення, ніж терміни «народність» і «нація». Термін «народ», згідно з В.В.Мавродіним, слід уживати стосовно будь-яких етапів складання історичних спільностей людей¹⁷². Вчений погоджувався з М.Каммарі щодо механізму й часу утворення народностей, однак відзначав, що М.Каммарі не подав чіткого визначення цієї етнокатегорії.

Етнокатегорію «народність» у прикладенні до єдиної спільноти східних слов'ян у давньоруську добу в цьому ж таки 1949 р. вжив у відповідній лекції свого курсу з історії СРСР К.В.Базилевич¹⁷³. Він щодо цієї народності використовує найменування «русь» і, зокрема, зазначає, що економічне й культурне зближення між східнослов'янськими племенами «об'єднало їх у спільній народності – русі»¹⁷⁴. Ця «єдина народність русі», на його думку, ще тільки почала складатися, але феодальна роздробленість і татаро-монгольська навала призвели до того, що вона розпалася на три окремі народності – великоруську (російську), українську й білоруську. Лекційний курс К.В.Базилевича був перевиданий і наступного року. У новому виданні повторювалися ті ж самі тези про «народність русі»¹⁷⁵. Зазначене найменування стало ще однією альтернативою поняттю «давньоруська народність». На нашу думку, найменування народності «русь», яке ще в 1939 р. вжив Б.Д.Греков (утім, у поєднанні з терміном «народ»), найбільш відповідало історичним реаліям давньоруської доби, а тому в науковому аспекті було коректнішим, ніж «давньоруська народність».

Інспірована «згори»¹⁷⁶ в травні 1950 р. дискусія з приводу глотогонічної теорії М.Я.Марра, започаткувала чергову ідеологічну кампанію, яка захопила гуманітарні галузі науки. Напрямок кампанії задавався опублікованими літом цього року в газеті «Правда» сталінськими замітками й відповідями на листи читачів із приводу розуміння названої теорії. У тому ж році сталінські нотатки були об'єднані в книзі «Марксизм і питання мовознавства». Контroversійні щодо теорії М.Я.Марра сталінські постулати спричинили специфічну вибухову «революцію» в етногенетиці й активізували дослідження етногенетичних питань академічними інститутами гуманітарного профілю. У СРСР розгорнулися інтенсивні дискусії, до яких залучалося багато наукових колективів¹⁷⁷.

У звіті ІУ за 1950 р. вказано, що вихід у світ книги «Марксизм і питання мовознавства» надав можливість авторському колективу I-го тому короткого курсу «Історії УРСР» висвітлити низку питань, які до цього часу ще залишалися нез'ясованими, зокрема, це питання «... про походження української народності й формування її в націю, питання про історичну спільність слов'янських народів і, особливо, східнослов'янських»¹⁷⁸. У звіті ж ІУ за 1952 р. вказувало-

ся, що в розділах І-го тому короткого курсу «Історії УРСР», які готував К.Г.Гус-листий, – «на засадах геніальних творів тов. Сталіна “Марксизм і питання мовознавства” розроблені питання про утворення давньоруської народності (виділено – *Н.Ю.*) та формування української народності»¹⁷⁹. Дійсно, вказана книга «вождя» надала легітимності як у цілому концепції давньоруської народності, так і безпосередньо самому терміну.

Ще до початку дискусії з приводу «марксизму в мовознавстві» вийшла стаття В.В.Мавродіна «Основні етапи етнічного розвитку російського народу»¹⁸⁰, де в черговий раз викладено основні риси концепції давньоруської народності й заново запропоновано термінологічний вираз «давньоруська народність»¹⁸¹. Цей термін був тоді ж підтриманий О.Д.Удальцовим¹⁸². Утім, справа з його науковою легітимацією виявилася не такою простою, хоча друга частина словосполучення («народність») у зв'язку з мовознавчими творами Й.В.Сталіна нарешті отримала офіційну підтримку. У відповіді на питання мовознавця «товариша Санжеєва» (ймовірно – це філолог Г.Д.Санжеєв – *Н.Ю.*) Й.В.Сталін допустив можливість застосування етнокатегорії «народність» до ранніх формаційних етапів розвитку людства, чого не було в його попередніх працях. Сталінська думка про нестійкість мови (а, отже, самої етноспільноти) певної народності, яка ще не стала нацією («Бувають...процеси, коли єдина мова народності, яка не стала ще нацією через відсутність необхідних економічних умов розвитку, зазнає краху внаслідок державного розпаду цієї народності, а місцеві діалекти, які не встигли перемолотися в єдиній мові, – оживають і дають початок утворенню окремих самостійних мов»¹⁸³), допускала існування етноспільнот у докапіталістичні періоди розвитку, які були менш стійкими, ніж нації, а тому за певних обставин могли розпастися. Тим більше, це стосувалося тих етноспільнот, які ще не встигли достатньо сформуватися.

Концепція давньоруської народності, але без уживання самого терміна, напевне, уперше стала фігурувати в ширшому науковому вжитку у зв'язку з заключним моментом відомої дискусії з проблем періодизації історії СРСР. Обговорення періодизації, яке до цього часу відбувалося на сторінках часопису «Вопросы истории», у фінальній своїй частині пройшло в стінах Інституту історії АН СРСР (грудень 1950 р.). Під час обговорення окремі елементи концепції В.В.Мавродіна знайшли, так би мовити, своє місце в доповіді І.І.Смирнова¹⁸⁴, а також і в спільній науковій промові Л.В.Черепніна й В.Т.Пашута. Доповідь останній стала основою статті, опублікованої на початку 1951 р. в тому ж часописі¹⁸⁵. Утім, названі історики продовжували вживати щодо східнослов'янської етноспільноти давньоруської доби термінологічний вираз «русский народ»¹⁸⁶. Лютневий випуск офіційного журналу радянської історичної науки, де було надруковано вказану студію, вийшов, напевно, дещо пізніше, ніж відбулася конференція й дискусія з приводу доповіді В.В.Мавродіна «Основні етапи етнічного розвитку російського народу» (в основу якої лягла однойменна розробка лєнінградського історика)¹⁸⁷. На конференції, нарешті, була приділена належна увага концепції давньоруської народності: вона спричинила жваве обговорення серед присутніх істориків та мовознавців. Хоча запропонований В.В.Мавродіном термінологічний вираз «давньоруська народність» не викликав серед учасників дискусії заперечень (але й ентузіазму також), вони піддали критиці деякі складові концепції, зокрема – ступінь консолідації народності і її стійкість.

Іншим головним агентом легітимації концепції (а також – поняття й терміна) давньоруської народності стала її змістова співзвучність парадигмі «возз'єднання» України з Росією, що через наближення 300-ї річниці Переяславської ради витиснула з наукового обігу парадигму «приєднання» та формулу «найменшого зла»¹⁸⁸. Суголосність тут акумулюється наступним чином: якщо в давньоруську добу існував єдиний предок сучасних східнослов'янських народів – дав-

ньоруська народність (нехай і в стадії формування), то приєднання в 1654 р. України (частково й білоруських земель) до Росії – закономірна та справедлива історична подія, адже колись єдиний народ знову возз'єднався¹⁸⁹. Зрозуміло, що політично незручно було називати спільного предка «руським народом» («русским»), позаяк складалося враження, що йдеться не стільки про спільного предка, скільки про предка російського («русского») народу. На рівні з термінологічними виразами «давньоруська (древнеруська) народність» чи «давньоруський (древньоруський) народ» на початку 1950-х рр. (власне – в 1951 р.) радянські науковці підшукували й інші терміни.

Спочатку в науковому середовищі нібито засвоюється термін «давньоруська народність». Так, 29 червня 1951 р. на засіданні вченої ради Інституту історії АН СРСР, присвяченому роковинам виходу першої публікації Й.В.Сталіна в галузі мовознавства, із доповіддю «До питання утворення давньоруської народності у світлі творів Й.В.Сталіна з мовознавства»¹⁹⁰ виступив А.М.Насонов. Але вже в грудні цього ж року вчений-літописознавець на методологічній нараді з етногенетичних питань виступив із доповіддю «Про деякі питання утворення киево-руської народності»¹⁹¹. Інший доповідач – на той час уже авторитетний археолог Б.О.Рибakov – теж скористався подібною назвою, але (і що особливо важливо!) в другій частині самого поняття вжито термін «народ», а не «народність» («києво-руський народ»)¹⁹². Наведений приклад наочно ілюструє й підкріплює гадку про те, що не тільки термін «давньоруська», але й термін «народність» продовжують викликати сумніви в дослідників.

Але от уже у виданій наприкінці того ж року брошурі з тезами доповідей указана доповідь Б.О.Рибакова отримала іншу назву – «До питання про утворення давньоруської народності»¹⁹³ (тези наукової промови А.М.Насонова не були опубліковані). Імовірно, що найменування східнослов'янської народності давньоруської доби – «києво-руською» – видалося дещо «націоналістичним». До того ж воно не містило в собі чіткого й до певної міри конкретизуючого хронологічного й територіального маркеру.

У плані ж відділу історії феодалізму ІУ на 1952 р. значилося проведення дискусії на тему «До питання про єдиний древнеруський народ»¹⁹⁴. Власне, наукові дебати з цього приводу в середовищі українських вчених (переважно істориків) відбулися ще у квітні та червні 1951 р. Під час диспутів низка науковців (історики І.Д.Бойко, М.І.Марченко, Ф.П.Шевченко, мовознавець І.Ф.Жилко) піддавали сумніву як саме поняття «древнеруський народ» (чи «древнеруська народність»), так і концепцію загалом, причому іноді спираючись на ті ж праці Й.В.Сталіна з мовознавства¹⁹⁵. К.Г.Гуслиний у своїй доповіді «Проблема походження української народності у світлі творів тов. Сталіна “Марксизм і питання мовознавства”» на квітневій дискусії вів мову про сформовану давньоруську народність у період Київської Русі¹⁹⁶ (в історика фігурує поняття «древнеруська народність»¹⁹⁷). На цьому ж науковому форумі історик-козакознавець В.О.Голобуцький, використовуючи термінологічний вираз «древне-русская народность» / «древне-руська народність» (його виступ виголошувався російською мовою), водночас висловив сумнів щодо її монолітності¹⁹⁸. Археолог В.Й.Довженок, який виступав слідом за В.О.Голобуцьким, навпаки – категорично стверджував, що в часи Київської Русі «народність була вже монолітна, така, що вже сформувалася»¹⁹⁹. Вона, на думку В.Й.Довженка, почала створюватися ще в середині I тис. н. е., в антські часи, оскільки народність – це «явище класового суспільства ... рабовласницького або феодального – явище розкладу первіснообщинного ладу»²⁰⁰. Археолог, уживаючи термін «народність», заразом не додавав до нього хронологічного уточнення – «давньоруська». Рівночасно він користувався термінологічним виразом «древне-русский народ» (його виступ також був російською мовою)²⁰¹, що свідчить про неусталеність терміна

«давньоруська народність». Деякі інші учасники дискусії вживали термінологічний вираз «старо-руська народність»²⁰².

У тому ж таки 1951 р. виходить монографія згаданого вище авторитетного етнографа П.І.Кушнера, де аргументується положення про те, що після племені слідує «нова форма етнічної спільності – народність»²⁰³. Урешті-решт 1952 р. термін «народність» остаточно входить у вжиток із приводу означення етнічної спільноти, яка формується на основі первісних союзів племен. Цьому впровадженню найбільше серед гуманітаріїв посприяли мовознавці. Так, у статті провідних московських лінгвістів-теоретиків – Б.В.Горнунга, В.Д.Левіна та В.М.Сидорова – категорично стверджувалася концептуальна домінанта: «Союз споріднених племен, виявившись унаслідок тих чи інших історичних умов міцним і довготривалим, неминує вже за одне-два століття перетворюється на народність»²⁰⁴.

У 1952 р. найменування «давньоруська народність» також вкорінюється в науковому вжитку. Воно подається без альтернатив у працях таких авторитетних дослідників і водночас представників офіційного історіописання, як Б.О.Рибаків і Л.В.Черепнін²⁰⁵. Як загальноживане, найменування фігурує в річному звіті ПУ за 1952 р.²⁰⁶ У цьому ж році для чергового варіанта I-го тому «Історії УРСР» К.Г.Гуслиний пропонує навіть виділити окремий параграф під назвою «Утворення давньоруської народності»²⁰⁷.

У цей же час Л.В.Черепнін готує остаточний варіант своїх розділів у I-й частині академічної колективної праці «Нариси історії СРСР»²⁰⁸, що вийшла в 1953 р. На відміну від українського видання, Л.В.Черепнін концентровано виклав концепцію давньоруської народності в одному параграфі. А сама структурна одиниця книги отримала тотожне словесне вираження до назви, котру запропонував К.Г.Гуслиний – «Утворення давньоруської народності». У параграфі російський вчений, спираючись на положення книги Й.В.Сталіна «Марксизм і питання мовознавства», стверджує, що вказана народність склалася в добу розкладу первісного ладу й виникнення класового суспільства. Л.В.Черепнін звертає увагу на такі ознаки єдності народності, як територія, мова, психічний склад, зазначаючи при цьому, що ці форми єдності могли мати місце лише на основі певної економічної спільності²⁰⁹. Історик надає великого значення мовній єдності давньоруської народності й особливо наголошує на почутті єдності всіх руських людей, національній свідомості, патріотизмі, що ними пройнятий фольклор, літературні твори, літописи давньої Русі²¹⁰. Автор параграфа робить висновки про те, що давньоруська народність склалася з окремих «слов'янських племен», а згодом з цієї народності постали «... народності великоруська, українська, білоруська, історична й мовна основа яких була єдиною»²¹¹.

Один із перших історіографів проблеми давньоруської народності московський науковець (історик та частково етнолог), українець за походженням, А.І.Козаченко відзначає, що узагальнення поглядів радянських фахівців стосовно давньоруської народності, зроблене Л.В.Черепніним, мало важливе значення для вирішення проблеми в цілому²¹². По суті, академічне видання за редакцією академіка Б.Д.Грекова нарівні з I-м томом «Історії Української РСР» (так само вийшов у 1953 р.) з відповідними параграфами, написаними К.Г.Гуслиним²¹³, остаточно легітимізували як концепцію, так і власне термін «давньоруська народність» у науковому вжитку²¹⁴. Остаточна ж політична легітимація концепції й терміна була закріплена в тезах ЦК КПРС «Про 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654–1954 рр.)»²¹⁵. Тут стверджувалося: «Російський, український і білоруський народи походять від єдиного кореня – давньоруської народності, яка створила давньоруську державу – Київську Русь»²¹⁶.

Тези ЦК КПРС підводили ризик під історіографічним процесом перегляду традиційних положень і концепцій української та російської історіографії²¹⁷. Слід зауважити, що тези вірогідно готувалися в основному українськими істо-

риками – співробітниками ПУ, як про це свідчать архівні матеріали²¹⁸. Для складання проекту партійних тез у названій академічній установі була створена спеціальна комісія²¹⁹. Як слушно, спираючись на архівний матеріал, відзначає С.Єкельчик, українські академічні історики «відігравали активну роль у створенні й перегляді офіційної політики пам'яті (історичної – Н.Ю.) ... були провідниками політики імперської влади в регіоні»²²⁰. Є підстави припускати, що текст першої тези, де йшлося про давньоруську народність, належав К.Г.Гусли-стому²²¹. Тут стверджувалося: «Російський, український і білоруський народи походять від єдиного кореня – древньоруської народності, яка створила древньоруську державу – Київську Русь»²²². У перспективі при проведенні глибшого й розширеного дослідження було б доцільним зробити порівняння правок, внесених рукою цього історика, з присланими йому тезами; а також простежити «офіційну» еволюцію формулювання положення про давньоруську народність, спираючись на документи Російського державного архіву новітньої історії²²³. У тоталітарному суспільстві подібні партійні тези набували, як відомо, догматичного значення, а тому поняття «давньоруська народність» відтоді було ідеологічно сакралізоване й політично легітимізоване.

Відзначимо, що в рік опублікування тез ЦК КПСС (1954 р.) вийшов черговий, 29-й том, другого видання «Великої радянської енциклопедії», де під гаслом «народність» була вміщена стаття, в якій декларувалося «марксистське» вчення про походження й ознаки народності. У ньому були присутні головні моменти синтезу сталінської націологічної теорії з її творчим розвитком, зробленим радянськими науковцями в період з початку 1940-х – до початку 1950-х рр. Під цим терміном розумілася передуюча нації людська спільнота, що склалася історично. На відміну від етнічних спільнот, таких, як родова та племінна, народність виникає «не на основі розгалуження зв'язків спорідненості, а під час процесу розпаду останніх»²²⁴. Механізм утворення народності відповідно до марксистсько-сталінської методології уявлявся авторові статті таким чином: розвиток виробничих сил руйнував первіснообщинний лад і призводив до виникнення приватної власності та класів; це «сприяло витісненню поділу людей згідно з ознаками спорідненості й призводило до заміни племінної спільноти новою формою спільноти – народністю»²²⁵. Аналогічно з міркуваннями радянських етнологів (первісна думка належить археологові М.І.Артамонову) початок витвору народності збігався з періодом утворення племінних союзів і їх поступової консолідації. Тоді також відбувається перехід від племінної мови до мови народності й «формування певної спільноти психічного складу й культури»²²⁶. Звісно, що для народності «є характерною певна територіальна спільність і наявність економічних зв'язків»²²⁷. Останні, на відміну від національної спільноти, набагато менш розвинені й стійкі. Очевидно, що подібні дефініції народності аргументували її нестійкість, а, відповідно, засадничо допускали можливість незавершеності її формування. Таке теоретичне розуміння народності було співзвучним із міркуваннями В.В.Мавродіна про давньоруську народність. До того ж в енциклопедичній статті наголошувалося так само, як і в мавродінській монографії «Утворення давньоруської держави», що процес постання та зміцнення держави сприяв і зміцненню народності.

Не обійшов увагою автор енциклопедичного гасла й найменування народності. У випадку зі східним слов'янством згадувалося й первинне ім'я їх єдиної народності часів консолідації племінних союзів та утворення давньоруської держави – народність «русь», а також штучно сконструйоване В.В.Мавродінін – «давньоруська народність». У статті декларувалася теза про те, що народності виникають уже в рабовласницьких суспільствах. Давньоруська ж народність, згідно з автором, формувалася в умовах складання феодальних суспільних відносин. Вона стала основою («спільним коренем») для формування кількох на-

родностей – білоруської, російської, української²²⁸, а, отже (якщо логічно розвинути цю думку автора) – їх спільним предком.

Отже, історіографічний аналіз показує, що концепція й поняття «давньоруська народність» постали внаслідок суголосності деяких результатів поточного розвитку історичної науки в СРСР 1930-х – початку 1950-х рр. відповідним політико-ідеологічним запитам комуністичного керівництва країни, зокрема доктринам інтернаціоналізму й позірної рівноправності народів СРСР. Утім, репрезентована читачеві дана історіографічна розвідка свідчить, що процес створення як концепції, так і її квінтесенції у вигляді поняття «давньоруська народність», не слід зводити лише до політико-ідеологічних факторів. Взаємозв'язок науки та ідеології в цьому процесі був амбівалентним. Наука створювала теоретичні умови для виникнення й сутнісного наповнення концепції та поняття, а політико-ідеологічні фактори або актуалізували наукові конструкції, або ж виступали в ролі каталізатора розробки і / або впровадження до широкого вжитку теоретичних побудов у галузі етногенетики. Утім, сталінська націологічна теорія була на межі «територій» науки та ідеології, оскільки дану теорію слід розглядати і як наукові тези, і як ідеологічні постулати (такими вони неблаганно ставали в ситуації культа особи Й.В.Сталіна).

В етнокатегоріальному аспекті сталінська теорія і її творчий розвиток вирішувала й вирішила питання в площині можливості утворення чи / або існування народності (з певними ідентифікаційними ознаками) в період розкладу родоплеменного ладу й переходу до класового суспільства. Але ця теорія (навіть у подальшій еволюції) не розв'язувала питання про суспільну формацію в додержавний і ранньодержавний періоди східного слов'янства. Зазначена проблема випрацьовувалася під час суто наукових дискусій у середовищі радянських істориків 1930-х – 1940-х рр. Перемога концепту про початок феодалізації Київської Русі з моменту її утворення та перехід східних слов'ян відразу від первісного ладу до феодального, минаючи рабовласницький етап, давала етногенетикам можливість стверджувати (базуючись на творчому розвитку сталінської теорії), що в часи Київської держави на основі окремих племен або племінних союзів східного слов'янства формувалася саме народність – як певна, відносно стійка етнічна спільнота.

Однак і останній аспект був лише складовою частиною поняття «давньоруська народність», оскільки визнання етнічності²²⁹ в конгломераті племен східних слов'ян давньоруської доби за ознаку народності ще не вирішувало питання – що це за народність? Одна з можливих відповідей – традиційна для російської й малоруської історіографії: народність Київської Русі – це один з історичних щаблів етнічного розвитку «общеруського» народу. Для більшовицької національної політики в галузі російсько-українських взаємин (білоруський аспект не відігравав значної ролі) щойно наведений варіант, що його поділяла більшість російських істориків, був ідеологічно неприйнятним. Більш придатною видавалася концепція народності як спільного предка («кореня») білорусів, росіян і українців. Тому, окрім уточнюючих цей момент дефініцій, важливо було підібрати більш-менш коректне поіменування. Таким найменуванням зрештою стала лексема «давньоруська», хоча й вона була далекою від ідеалу. Адже в російській орфографії вона прописувалася через дві літери «с» і, відповідно, для росіян або для іноземців звучала як хронологічне уточнення етнічного розвитку російського народу. В українській орфографії зазначений прикметник писався через одне «с» (тоді вживалося – «древньоруська») і, відповідно, це слово було ближче до історичного контексту²³⁰. У будь-якому випадку, під названою народністю в українській радянській науковій і науково-популярній літературі мався на увазі «спільний предок» трьох східнослов'янських народів, а от у російській

– далеко не завжди²³¹. Утім, подальша доля поняття «давньоруська народність» після його наукової й політичної легітимації не є предметом цієї студії.

У підсумку ще раз більш виразно оконтуримо коло питань, що їх розгляд увійде в майбутнє авторське дослідження. З позиції практичного історіописання є перспективним моментом введення лінії, у межах якої здійснюватиметься аналітичне порівняння партійних документів із безпосередніми розробками радянських істориків (російських та українських). Одночасно доцільним уже для випрацювання напрямків інтелектуального моделювання є аналіз підставового поняття згідно зі структурними компонентами²³², закладеними в підґрунтя лінгвістичної семіотики. Через це постане необхідність зіставлення власне поняття «давньоруська народність» з уже сучасними дослідженнями етнологів. Однак при цьому не зможемо оминати увагою й теоретичні міркування радянської етнологічної школи 1960-х – 1980-х рр.

¹ Юсова Н. Генезис концепції давньоруської народності в історичній науці СРСР (1930-ті – перша половина 1940-х рр.). – Вінниця, 2005. – С.12.

² Там само. – С.450–453.

³ Цит. за: Сахаров А.Н. Карамзин Николай Михайлович (1766–1826) // Историки России. Биографии / Сост., отв. ред. А.А.Чернобаев. – М., 2001. – С.85.

⁴ Див.: Седов В.В. Древнерусская народность: историко-археологическое исследование. – М., 1999. – С.7–11.

⁵ Див.: Механизмы формирования украинской и белорусской наций в российском и общеславянском контексте (дореволюционный период) // На путях становления украинской и белорусской наций: Факторы, механизмы, соотношения. – М., 2004. – С.129.

⁶ Настольный словарь для справок по всем отраслям знания: В 3-х т. – СПб., 1864. – Т.II. – С.979.

⁷ Там же. – С.979.

⁸ Там же. – С.972.

⁹ Там же.

¹⁰ Там же.

¹¹ Российский энциклопедический словарь. – Отдел III, т. II. – СПб., 1878. – С.558.

¹² Там же. – С.590.

¹³ Большая энциклопедия / Под ред. С.И.Южакова – СПб., 1903. – Т.13. – С.660, 714.

¹⁴ Там же. – С.715.

¹⁵ Там же. – С.714.

¹⁶ Анушин Д.Н. Великороссы // Энциклопедический словарь. – Т.V а. – СПб., 1892. – С.829

¹⁷ Див.: Левин М.Г. Очерки по истории антропологии в России. – М., 1960. – С.124–125.

¹⁸ Див.: Новый энциклопедический словарь / Под общей ред. акад. И.И.Арсеньева. – Пг., 1916. – Т.27. – С.950.

¹⁹ Там же. – Т.28. – С.107–111.

²⁰ Там же. – С.119–120.

²¹ Пресняков А.Е. Лекции по русской истории. – Т.I: Киевская Русь. – М., 1938. – С.8.

²² Там же.

²³ Див.: Линниченко И.А. Малорусский вопрос и автономия Малороссии. (Открытое письмо проф. М.Грушевскому) // Энциклопедическая библиотека обществоведения. Серия 1-я. Вопросы государственного строя. Вып. 3. – Пг.; Одесса, 1917. – С.25–26.

²⁴ Див., напр.: Сталин И.В. Марксизм и национальный вопрос // Сталин И.В. Марксизм и национально-колониальный вопрос / Сб. избр. ст. и речей. – М., 1937. – С.3–45.

²⁵ Там же. – С.11.

²⁶ Там же. – С.9.

²⁷ Там же. – С.4–10.

²⁸ Энциклопедический словарь Русского биографического института «Гранат». 13-е стереот. изд. – М., 6 / г. – Т.30. – С.59–68.

²⁹ Большая советская энциклопедия. – М., 1939. – Т.41. – С.371–372.

- ³⁰ Там же. – С.402.
- ³¹ Див., напр.: *Фроянов И.Я.* Киевская Русь. Очерки отечественной историографии. – Л., 1990. – С.5.
- ³² Там же.
- ³³ Див.: Научно-отраслевой архив Института археологии Российской академии наук (далі – НОА ИА РАН). – Ф.Р-2. – Ед. хр.2481. – 141 лл.
- ³⁴ Энциклопедический словарь РБИ «Гранат». – Т.19. – С.75.
- ³⁵ Див., напр.: *Удальцов А.Д.* Теоретические основы этногенетических исследований // Известия АН СССР. – 1944. – Вып.І. – №6. – С.252–265; *Его же.* Начальный период восточнославянского этногенеза // Исторический журнал. – 1943. – №11–12. – С.67–72; *Державин Н.* Происхождение русского народа – великорусского, украинского, белорусского. – М., 1944. – 101 с.; *Пичета В.* [Рец.] Державин Н. Происхождение русского народа – великорусского, украинского, белорусского. – М., 1944 // Вопросы истории. – 1945. – №1. – С.121–125.
- ³⁶ *Ключевский В.О.* Сочинения: В 9-ти т. Т.І: Курс русской истории. Ч.І. – М., 1987. – С.294, 295–296.
- ³⁷ Там же. – С.298.
- ³⁸ *Костомаров Н.И.* Мысли о федеративном начале в Древней Руси // *Костомаров Н.И.* Собрание сочинений: Исторические монографии и исследования: В 8 кн., 21 т. – Кн.І, т.І. – СПб., 1903. – С.24.
- ³⁹ Пор.: *Толочко О.П., Толочко П.П.* Київська Русь (Серія «Україна крізь віки». – Т.4). – К., 1998. – С.291.
- ⁴⁰ *Костомаров Н.И.* Мысли о федеративном начале в Древней Руси. – С.13.
- ⁴¹ Там же. – С.14.
- ⁴² Там же. – С.14–30.
- ⁴³ Там же. – С.25–29.
- ⁴⁴ Там же. – С.29.
- ⁴⁵ Див.: *Юсова Н.М.* Пресняков і схема історії східних слов'ян Михайла Грушевського // А се его серебро...: Збірник праць на пошану члена-кореспондента НАН України Миколи Федоровича Котляра з нагоди його 70-річчя. – К., 2002. – С.259–268; *Її ж.* Генезис концепції давньоруської народності в історичній науці СРСР (1930-ті – перша половина 1940-х рр.). – С.72–94.
- ⁴⁶ *Пресняков А.Е.* Лекции по русской истории. – Т.І. – С.12.
- ⁴⁷ Там же.
- ⁴⁸ Там же. – Т. 2: Западная Русь и Литовско-Русское государство. – М., 1939. – С.53, 62.
- ⁴⁹ Там же. – Т.І. – С.10–11.
- ⁵⁰ *Брачев В.С., Дворниченко А.Ю.* Кафедра русской истории Санкт-Петербургского университета (1834–2004). – СПб., 2004. – С.114.
- ⁵¹ Див., напр., звіт Інституту історії феодальних суспільств Державної академії матеріальної культури за 1935 р.: Научный архив Института истории материальной культуры Российской академии наук (далі – НА ИИМК РАН). – Ф.2. – 1936 г. – Ед. хр.1. – Л.6.
- ⁵² *Аксёнова Е.П., Васильев М.А.* Проблемы этногонии славянства и его ветвей в академических дискуссиях рубежа 1930–1940-х годов // Славяноведение. – 1993. – №2. – С.86.
- ⁵³ Пор.: *Єфіменко Г.* Сталінська національна політика серед українців Росії в 1930-ті рр.: правило чи виняток? // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвідомчий зб. наук. праць. – Вип.11. – К., 2003. – С.364.
- ⁵⁴ Детальніше див.: *Юсова Н.М.* Започаткування в СРСР досліджень із проблем східнослов'янського етногенезу (кінець 1930-х – початок 1940-х рр.) // УІЖ. – 2005. – №4. – С.145–159.
- ⁵⁵ Див.: *Цвибак М.М.* К вопросу о генезисе феодализма в древней Руси // Основные проблемы генезиса и развития феодального общества // Известия ГАИМК. – Вып.103. – М., 1934. – С.86.
- ⁵⁶ Там же. – С.99–100.
- ⁵⁷ Там же. – С.100.
- ⁵⁸ Див.: НА ИИМК РАН. – Ф.2. – Оп.1935 г. – Ед. хр.196. – Л.6–7 (об.); *Левченко М.В.* Византия и славяне в VI–VII вв. // Вестник древней истории (далі – ВДИ). –

1938. – №4. – С.23–48; *Горянов Б.А.* Славянские поселения и их общественный строй // ВДИ. – 1939. – №1. – С.308–318; *Мишулин А.В.* Древние славяне и судьбы Восточно-римской империи // ВДИ. – 1939. – №1. – С.290–307.

⁵⁹ *Аксёнова Е.П., Васильев М.А.* Проблемы этногонии славянства и его ветвей в академических дискуссиях рубежа 1930–1940-х годов. – С.87. Див., також: *Алаторцева А.И.* Журнал «Историк-марксист». 1926–1941. – М., 1979. – С.242.

⁶⁰ *Алаторцева А.И.* Журнал «Историк-марксист». 1926–1941. – С.241.

⁶¹ НА ИИМК РАН. – Ф.312. – Оп.1. – Ед. хр.14. – Л.19, 34; Там же. – Ед. хр.47. – Л.19; Там же. – Ед. хр.50. – Л.27.

⁶² Архив Российской академии наук (далі – АРАН). – Ф.457. – Оп.1-1940 г. – Ед. хр.13. – Л.3–4; НОА ИА РАН. – Ф.5. – Ед. хр.95. – Л.46.

⁶³ Див., напр.: *Третьяков П.Н.* Археологические памятники восточнославянских племён в связи с проблемой этногенеза // Краткие сообщения Института истории материальной культуры. – Вып.2. – М.; Л., 1939. – С.5.

⁶⁴ НА ИИМК РАН. – Ф.35. – Оп.5. – Ед. хр.10. – Л.55.

⁶⁵ АРАН. – Ф.457. – Оп.1-1940 г. – Ед. хр.13. – Л.3, 4.

⁶⁶ Там же. – Л.10.

⁶⁷ Там же. – Л.11.

⁶⁸ Там же. – Л.20–23.

⁶⁹ Там же. – Л.30.

⁷⁰ Там же. – Ед. хр.11. – Л.11.

⁷¹ НА ИИМК РАН. – Ф.312. – Оп.1. – Ед. хр.88. – Л.14.

⁷² Там же. – Л.31.

⁷³ Там же. – Л.23.

⁷⁴ Пор.: *Фроянов И.Я.* Киевская Русь. Очерки отечественной историографии. – С.6.

⁷⁵ АРАН. – Ф.457. – Оп.1-1940. – Ед. хр.11. – Л.83. Пор.: *Державин Н.С.* Происхождение русского народа – великорусского, украинского, белорусского. – М., 1944. – С.48.

⁷⁶ АРАН. – Ф.457. – Оп.1-1940. – Ед. хр.11. – Л.83.

⁷⁷ Там же. – Л.106.

⁷⁸ Там же. – Л.94.

⁷⁹ АРАН. – Ф.394. – Оп.13. – Ед. хр.9. – Л.7 (докладніше див.: *Юсова Н.* Генезис концепції давньоруської народності в історичній науці СРСР (1930-ті – перша половина 1940-х рр.). – С.240–242).

⁸⁰ НА ИИМК РАН. – Ф.312. – Оп.1. – Ед. хр.88. – Л.8 (об.).

⁸¹ *Греков Б.* Спорные вопросы периодизации древней истории народов СССР // Исторический журнал. – 1940. – №6. – С.8.

⁸² Там же. – С.8.

⁸³ *Греков Б.Д.* Древнейшие судьбы Западной Украины // Новый мир. – 1939. – №10–11. – С.248–256 (докладніше див.: *Юсова Н.* Генезис концепції давньоруської народності в історичній науці СРСР (1930-ті – перша половина 1940-х рр.). – С.244–247).

⁸⁴ Про внесок цього вченого-слов'янознавця в процес формування концепції давньоруської народності див.: *Юсова Н. В.Пічета та генезис концепції давньоруської народності // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. Міжвідомчий зб. наук. пр. – Вип.14. – К., 2005. – С.381–403.*

⁸⁵ АРАН. – Ф.1548. – Оп.1. – Ед. хр.110. – Л.7 (об.) – 8.

⁸⁶ *Пічета В.И.* Западная Украина и Западная Белоруссия // Советская книга. – 1939. – №12. – С.163.

⁸⁷ АРАН. – Ф.1548. – Оп.1. – Ед. хр.110. – Л.11–11 (об.).

⁸⁸ Там же. – Ед. хр.131. – Л.4.

⁸⁹ *Мавродин В.В.* Образование русского национального государства. – М.; Л., 1941. – С.4.

⁹⁰ *Третьяков П.Н.* Археологические памятники восточнославянских племён в связи с проблемой этногенеза. – С.5.

⁹¹ Про погляди В.В.Мавродіна в ці роки див.: *Юсова Н.* Володимир Мавродін та генезис концепції давньоруської народності в радянській історіографії: кінець 1930-х – початок 1940-х рр. // Український історичний збірник. 2004. – Вип.7. – К., 2004. – С.447–458; *Її ж.* Генезис концепції давньоруської народності в працях В.Мавродіна: від виникнення ідеї до розгорнутої постановки проблеми // Слов'янські обрії: Міждисциплінарний збірник наукових праць. – Вип.1. – К., 2006. – С.251–255.

- ⁹² АРАН. – Ф.142. – Оп.1. – Ед. хр.1. – 63 лл.; Там же. – Ед. хр.7. – 22 лл.
- ⁹³ Там же. – Ед. хр.1. – Л.1–11.
- ⁹⁴ *Удальцов А.Д.* Теоретические основы этногенетических исследований // Известия АН СССР. – 1944. – Вып. I. №6. – С.252–265.
- ⁹⁵ Там же. – С.253. Пор.: *Пресняков А.Е.* Лекции по русской истории. – Т. I. – С.5.
- ⁹⁶ Див.: *Пресняков А.Е.* Лекции по русской истории. – Т. I. – С.12.
- ⁹⁷ *Удальцов А.* Теоретические основы этногенетических исследований. – С.254.
- ⁹⁸ Там же. – С.254–255.
- ⁹⁹ АРАН. – Ф.142. – Оп.1. – Ед. хр.1. – Л.5 (об.).
- ¹⁰⁰ Там же. – Л.6.
- ¹⁰¹ *Удальцов А.* Теоретические основы этногенетических исследований. – С.258.
- ¹⁰² *Удальцов А.* Начальный период восточнославянского этногенеза // Исторический журнал. – 1943. – №11–12. – С.72.
- ¹⁰³ Там же. – С.72.
- ¹⁰⁴ АРАН. – Ф.142. – Оп.1. – Ед. хр.1. – Л.6.
- ¹⁰⁵ Див., напр.: *Удальцов А.* Начальный период восточнославянского этногенеза. – С.72.
- ¹⁰⁶ Див.: АРАН. – Ф.142. – Оп.1. – Ед. хр.33. – Л.50; *Удальцов А.Д.* Основные вопросы происхождения славян // Общее собрание АН СССР 14–17 октября 1944 г. – М.; Л., 1945. – С.107, 109; *Его же.* Происхождение славян в свете новейших исследований / Стеногр. публичной лекции. – М., 1950. – С.100.
- ¹⁰⁷ *Удальцов А.Д.* Происхождение славян в свете новейших исследований. – С.18.
- ¹⁰⁸ АРАН. – Ф.142. – Оп.1. – Ед. хр.1. – Л.44–45.
- ¹⁰⁹ Там же. – Л.55–63.
- ¹¹⁰ Там же. – Л.55 (об.).
- ¹¹¹ Там же. – Л.57.
- ¹¹² Там же. – Л.57 (об.).
- ¹¹³ Там же. – Л.52.
- ¹¹⁴ Там же. – Л.61–61 (об.).
- ¹¹⁵ Див.: Там же. – Л.62–63.
- ¹¹⁶ Наукова діяльність С.В.Юшкова і його етногенетичні праці докладно розглядаються в: *Юсова Н.* Розробка теоретичних питань етногенезу Серафимом Володимировичем Юшковым (1940-і рр.) // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: Зб. наук. пр.: У 2-х ч. – К., 2005. – Число 12, ч.1. – С.105–140; *Її ж.* Генезис концепції давньоруської народності в історичній науці СРСР (1930-ті – перша половина 1940-х рр.). – С.227–228, 314–323, 495–514.
- ¹¹⁷ Центральний державний архів-музей літератури і мистецтв України (далі – ЦДАМЛМ України). – Ф.1292. – Оп. I. – Од. зб.5. – Док.1. – Арк.1–6. – Док.2. – Арк.7–14.
- ¹¹⁸ Там само. – Арк.1 (зв.) – 2.
- ¹¹⁹ Див., напр.: *Юсова Н.* Возз'єднання українських земель і актуалізація проблем походження української народності в українській радянській історіографії: 1939–1947 рр. (В світлі нових архівних джерел) // Спеціальні історичні дисципліни: Питання теорії та методики. Число 11. – У 2-х ч. – К., 2004. – Ч.2. – С.174–208; *Її ж.* Генезис концепції давньоруської народності в історичній науці СРСР (1930-ті – перша половина 1940-х рр.). – С.323–331.
- ¹²⁰ *Петровський М.Н.* Київська Русь – спільний початковий період історії російського, українського і білоруського народів // Праці січневої сесії АН УРСР. – Ч.1: Доповіді відділу суспільних наук. – Уфа, 1942. – С.6.
- ¹²¹ Наприкінці війни М.Н.Петровський усе ж таки почав уживати термін «руська народність». Див.: *Петровський М.Н.* Західна Україна. – К., 1945. – С.9.
- ¹²² АРАН. – Ф.457. – Оп.1-1940. – Ед. хр.11. – Л.48–106.
- ¹²³ Див.: *Юсова Н.* В.Пічета та генезис концепції давньоруської народності. – С.393–397.
- ¹²⁴ АРАН. – Ф.142. – Оп.1 – Ед. хр.16. – Л.1–1 (об.).
- ¹²⁵ Там же. – Л.1–20; Ф.1548. – Оп.1. – Ед. хр.140. – 9 лл.
- ¹²⁶ *Пічета В.* [Рец.]: Державин Н. Происхождение русского народа – великорусского, украинского, белорусского. – М., 1944 // Вопросы истории (далі – ВИ). – 1945. – №1. – С.121–125.

- ¹²⁷ АРАН. – Ф.142. – Оп.1 – Ед. хр.16. – Л.2.
- ¹²⁸ Пичета В. [Рец.]: Державин Н. Происхождение русского народа. – С.123.
- ¹²⁹ Див.: Юсова Н. «Проблема давньоруської народності» в працях В.В.Мавродіна «Образование древнерусского государства» (1945 р.) // *Ruthenica*. – Т.І. – К., 2002. – С.152–163; *Її ж.* Генезис концепції давньоруської народності в історичній науці СРСР (1930-ті – перша половина 1940-х рр.). – С.342–383.
- ¹³⁰ Мавродин В.В. Образование древнерусского государства. – Л., 1945. – С.392–402.
- ¹³¹ Там же. – С.395–402.
- ¹³² Санкт-Петербургский филиал Архива Российской академии наук. – Ф.827. – Оп.4. – Ед. хр.331. – Л.4–4 (об.). Пор.: Бурдей Г.Д., Наумов С.Ю. Историческая литература в годы Великой Отечественной войны. Документы и материалы. Вып. 3. Историческая книга: системный анализ. – Саратов, 1995. – С.16.
- ¹³³ Мавродин В.В. Образование древнерусского государства. – С.392.
- ¹³⁴ Там же. – С.259.
- ¹³⁵ Там же. – С.395.
- ¹³⁶ Сталин И.В. Марксизм и национальный вопрос // Сталин И.В. Марксизм и национально-колониальный вопрос / Сб. избр. ст. и речей. – М., 1939. – С.9–16 (С.7–62).
- ¹³⁷ Мавродин В.В. Образование древнерусского государства. – С.395.
- ¹³⁸ Там же. – С.400.
- ¹³⁹ Мавродин В.В. Древняя Русь: Происхождение русского народа и образование Киевского государства. – М., 1946. – С.304–310.
- ¹⁴⁰ Центральный государственный архив Санкт-Петербурга (далі – ЦГА СПб). – Ф.7240. – Оп.14. – Ед. хр.2028. ЛГУ. Протоколы заседаний учёного совета исторического факультета. 9 января – 16 декабря 1943 г. На 12 лл. – Л.4–5. Див., також: Дворниченко А.Ю. Владимир Васильевич Мавродин. Страницы жизни и творчества. – С.22
- ¹⁴¹ Дворниченко А.Ю. Владимир Васильевич Мавродин. Страницы жизни и творчества. – С.25.
- ¹⁴² У лещатах тоталітаризму: Перше двадцятиріччя Інституту історії України НАН України (1936–1956 рр.). Збірник документів і матеріалів: У 2-х ч. – К., 1996. – Ч.ІІ. – С.80–89. Докладніше про становище, в якому опинився М.Н.Петровський та його колеги-історики – співробітники академічної інституції, див.: Бажан О.Г., Данилюк Ю.З., Рубльов О.С. Історія під пресом ідеології // Зневажена Клію. – К., 2005. – С.38–43.
- ¹⁴³ Мавродин В.В. Формирование русской нации. Стенограмма публичной лекции, прочитанной 7 июля 1947 г. в Ленинграде. – Л., 1947. – С.11–12; *Его же.* К вопросу о складывании великорусской народности и русской нации // Советская этнография (далі – СЭ). – 1947. – №4. – С.88; *Его же.* Основные моменты развития Русского государства до XVIII века // Вестник Ленинградского университета (далі – Вестник ЛГУ). – 1947. – №3. – С.87–91; *Его же.* Предпосылки возвышения Москвы // Вестник ЛГУ. – 1947. – №10. – С.57–58; *Его же.* Начальный этап в истории русского народа и государства // Труды юбилейной научной сессии. Секция исторических наук. – Л., 1948. – С.97–104; *Его же.* Сталин о феодальной России // Вестник ЛГУ. – 1949. – №12. – С.62–63; *Его же.* [Рец.]: Б.Д.Греков. Киевская Русь. Библиотека учителя. Государственное учебно-политическое издательство Министерства просвещения РСФСР. Москва. 1949 г. // Вестник ЛГУ. – 1950. – №7. – С.97–98.
- ¹⁴⁴ Юсова Н.М. Генеза концепту «давньоруська народність» у радянській історичній науці // Український історичний журнал. – 2001. – №6. – С.72–74.
- ¹⁴⁵ Див., напр.: Греков Б. Славяне. Возникновение и развитие Киевского государства (В помощь преподавателю дивизионной школы партактива истории СССР). – М., 1946. – 60 с.; *Его же.* Крестьяне на Руси с древнейших времён до XVII века. – М.; Л., 1946. – 960 с.; Греков Б.Д. Киевская Русь. – М., 1949. – 510 с.
- ¹⁴⁶ Див.: Греков Б.Д. Крестьяне на Руси с древнейших времён до XVII века. – С.21.
- ¹⁴⁷ Мірчук І. Історико-ідеологічні основи теорії III Риму. – Мюнхен, 1954. – С.52; Полонська-Василенко Н. Дві концепції історії України і Росії. – Мюнхен, 1964 – С.48; Голубенко П. Україна і Росія у світлі культурних взаємин. – Нью-Йорк; Париж; Торонто, 1987. – С.111.
- ¹⁴⁸ Удальцов А.Д. Происхождение славян // ВИ. – 1947. – №7. – С.72, 100.
- ¹⁴⁹ Див.: Юсова Н. Участь Костя Гуслистого в розробці концепції «давньоруської народності» // Український історичний збірник. 2003. – Вип.6. – К., 2004. – С.403–411.

- ¹⁵⁰ У лекціях тоталітаризму: Перше двадцятиріччя Інституту історії України НАН України (1936–1956 рр.). Збірник документів і матеріалів: У 2-х ч. – К., 1996. – Ч. II. – С. 57.
- ¹⁵¹ Див.: Інститут архівознавства Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського. – Ф.32. – Оп.1. – Од. зб.112. – 74 арк.; Од. зб.26. – 87 арк.
- ¹⁵² Там само. – Од. зб.26. – Арк.10–20.
- ¹⁵³ Там само. – Арк.15.
- ¹⁵⁴ *Гуслистый К.* Походження східнослов'янських народів і Київська Русь // Радянська Україна. – 1946. – 4 вересня. – С.2.
- ¹⁵⁵ Див., напр.: Науковий архів Інституту історії України НАН України (далі – НА ПУ НАН України). – Оп.1. – Од. зб.173. – Арк.27; Од. зб.380. – Арк.5; *Гуслистый К.Г.* Київська Русь. Лекція для студентів-заочників історичних ф-тів пед. і учит. ін-тів. – К., 1949. – 56 с.; *Гуслистый К.Г.* Київська Русь – колыска трьох братніх народів – російського, українського і білоруського: Стенограма лекції. – К., 1950 – 51 с.
- ¹⁵⁶ Див., напр.: *Гуслистый К.Г.* Київська Русь – колыска трьох братніх народів – російського, українського і білоруського. – С.38.
- ¹⁵⁷ Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф.І. – Оп.70. – Од. зб.707. – Арк.7.
- ¹⁵⁸ Там само.
- ¹⁵⁹ Науковий архів Інституту археології НАН України. – Ф.12. – Оп.2. – Спр.268. – 25 арк.
- ¹⁶⁰ Там само. – Арк.17.
- ¹⁶¹ Там само. – Арк.13.
- ¹⁶² Там само.
- ¹⁶³ *Сталин И.В.* Национальный вопрос и ленинизм // *Сталин И.В.* Сочинения: В 16 т. – Т.11: 1928 – март 1929. – М., 1949. – С.333–355.
- ¹⁶⁴ Див., напр.: НА ПУ НАН України. – Ф.1. – Оп.1. – Од. зб.165. – Арк.4; Од. зб.214–215. – Арк.1, 8.
- ¹⁶⁵ Там само. – Од. зб.173. – 35 арк.
- ¹⁶⁶ Там само. – Арк.28, 31.
- ¹⁶⁷ Там само. – Од. зб.266. – Арк.2.
- ¹⁶⁸ *Токарев С.А.* К постановке проблем этногенеза // СЭ. – 1949. – №3. – С.12–36.
- ¹⁶⁹ *Кушнер П.И.* Учение Сталина о нации и национальной культуре // СЭ. – 1949. – №4. – С.5
- ¹⁷⁰ *Каммари М.* Создание и развитие И.В.Сталиным марксистской теории нации // ВИ. – 1949. – №12. – С.68–69.
- ¹⁷¹ Там же. – С.69.
- ¹⁷² *Мавродин В.В.* Основные этапы этнического развития русского народа // ВИ. – 1950. – №4. – С.62.
- ¹⁷³ *Базилевич К.В.* История СССР от древнейших времён до конца XVII в. Курс лекций, прочитанных в Высшей партийной школе при ЦК ВКП(б). – М., 1949. – 490 с.
- ¹⁷⁴ Там же. – С.102.
- ¹⁷⁵ Див.: *Базилевич К.В.* История СССР от древнейших времён до конца XVII в. Курс лекций, прочитанных в Высшей партийной школе при ЦК ВКП(б). – М., 1950. – С.99 (498 с.).
- ¹⁷⁶ Див., напр.: *Мосенкіс Ю.* З історії сприйняття наукової творчості академіка Ніколая Марра в Україні // Відкритий архів. Щорічник матеріалів та досліджень з історії модерної української культури. – К., 2004. – С.389–394.
- ¹⁷⁷ *Юсова Н.М.* Генеза концепту «давньоруська народність» у радянській історичній науці. – С.77–78; *Мосенкіс Ю.* З історії сприйняття наукової творчості академіка Ніколая Марра в Україні. – С.404.
- ¹⁷⁸ НА ПУ НАН України. – Ф.1. – Оп.1. – Од. зб.216. – Арк.124.
- ¹⁷⁹ Там само. – Од. зб.346. – Арк.6.
- ¹⁸⁰ Журнал, де публікувалася стаття, був підписаний до друку в травні 1950 р., коли дискусія на сторінках газети «Правда» лише розпочалася. Див.: *Алпатов В.М.* Історія одного мифа. Марр і марризм. – М., 1991. – С.161; *Мосенкіс Ю.* З історії сприйняття наукової творчості академіка Ніколая Марра в Україні. – С.389.
- ¹⁸¹ *Мавродин В.В.* Основные этапы этнического развития русского народа. – С.55–70; *Его же.* [Рец.]: Б.Д.Греков. Киевская Русь. Библиотека учителя. Государствен-

- ное учебно-политическое издательство Министерства просвещения РСФСР. Москва. 1949 г. // Вестник ЛГУ. – 1950. – №7. – С.91.
- ¹⁸² Див.: *Удальцов А.Д.* Происхождение славян в свете новейших исследований. – С.18.
- ¹⁸³ Див.: *Сталин Й.* Марксизм і питання мовознавства. – К., 1950. – С.41; *Сталин И.* Марксизм и вопросы языкознания. – М., 1950. – С.37.
- ¹⁸⁴ *Смирнов И.И.* Общие вопросы периодизации истории СССР // ВИ. – 1950. – №12. – С.95.
- ¹⁸⁵ *Пашуто В., Черепнин Л.* О периодизации истории России эпохи феодализма // ВИ. – 1951. – №2. – С.52–80.
- ¹⁸⁶ Там же. – С.58.
- ¹⁸⁷ В Институте истории АН СССР // ВИ. – 1951. – №5. – С.137–139. Див. також: *Юсова Н.М.* Генеза концепту «давньоруська народність» у радянській історичній науці – С.74–77.
- ¹⁸⁸ Див.: *Юсова Н.* Від розробки концепції «давньоруської народності» до легітимізації терміна «возз'єднання» України з Росією: друга пол. 40-х – поч. 50-х рр. XX ст. // Історіографічні дослідження в Україні. – К., 2004. – Вип.14. – С.426–430.
- ¹⁸⁹ Саме за такою логікою розвивалась думка колеги К.Г.Гуслистою по відділу історії феодалізму І.Д.Бойка, автора VI розділу I-го тому колективної праці «Історія УРСР», в якому обґрунтовується «возз'єднання» України з Росією. Див.: *Історія Української РСР: У 2-х т.* – К., 1953. – Т.1. – С.258–259.
- ¹⁹⁰ Научный архив Института российской истории РАН. – Ф.1 «А». – Оп.2. – Ед. хр.592. – Л.1.
- ¹⁹¹ У лютому 1951 р. майбутня доповідь отримала назву «До питання про утворення руської народності». Див.: АРАН. – Ф.142. – Оп.1. – Ед. хр.363. – Л.9.
- ¹⁹² Там же. – Ф.1909. – Оп.1. – Ед. хр.155. – Л.28.
- ¹⁹³ *Рыбаков Б.А.* К вопросу об образовании древнерусской народности // Тезисы докладов и выступлений сотрудников ИИМК АН СССР, подготовленных к совещанию по методологии этногенетических исследований. – М., 1951. – С.15–22.
- ¹⁹⁴ НА ПУ НАН України. – Ф.1. – Оп.1. – Од. зб.380. – Арк.5.
- ¹⁹⁵ Там само. – Од. зб.294. – Арк.8, 21, 39–41; *Гудзенко П.П.* До річниці опублікування геніальної праці Й.В.Сталіна // Вісник АН УРСР. – 1951. – №7. – С.61–68.
- ¹⁹⁶ НА ПУ НАН України. – Ф.1. – Оп.1. – Од. зб.294. – Арк.34.
- ¹⁹⁷ Там само. – Арк.45, 153.
- ¹⁹⁸ Там само. – Арк.22–26.
- ¹⁹⁹ Там само. – Арк.37.
- ²⁰⁰ Там само. – Арк.34–37.
- ²⁰¹ Там само. – Арк.38–39.
- ²⁰² Там само. – Арк.67.
- ²⁰³ *Кушнер П.И. (Кнышев).* Этнические территории и этнические границы. – М., 1951. – С.44.
- ²⁰⁴ *Горнунг Б.В., Левин В.Д., Сидоров В.Н.* Проблемы образования и развития языковых семей // Вопросы языкознания. – 1952. – №1. – С.50.
- ²⁰⁵ *Рыбаков Б.А.* Проблема образования древнерусской народности в свете трудов И.В.Сталина // ВИ. – 1952. – №9. – С.40–62; *Черепнин Л.В.* К вопросу о периодизации истории СССР периода феодализма // Известия АН СССР. Серия истории и философии. – 1952. – Т.IX. – №2. – С.115–132.
- ²⁰⁶ НА ПУ НАН України. – Ф.1. – Оп.1. – Од. зб.346. – Арк.6.
- ²⁰⁷ Там само. – Од. зб.382. – 14 арк.
- ²⁰⁸ *Очерки истории СССР: Период феодализма IX–XV вв.* / Под ред. Б.Д.Грекова. – Ч.I. – М., 1953. – С.251–258.
- ²⁰⁹ Там же. – С.258.
- ²¹⁰ Там же. – С.253–258.
- ²¹¹ Там же. – С.252.
- ²¹² *Козаченко А.И.* Древнерусская народность – общая этническая база русского, украинского и белорусского народов // СЭ. – 1954. – №2. – С.4–5.
- ²¹³ *Історія Української РСР.* – Т.1. – С.40–114.
- ²¹⁴ Див., також: *Рыбаков Б.А.* Древние русы (К вопросу образованию ядра древнерусской народности в свете трудов И.В.Сталина) // Советская археология. – 1953. – №XVII.

– С.23–104; Довженко В.И. К вопросу о сложении древнерусской народности // Доклады VI научной конференции Института археологии АН УССР. – К., 1953. – С.40–59.

²¹⁵ Див.: Юсова Н.М., Юсов С.Л. Проблема «приєднання» України до Росії в оцінці істориків УРСР кінця 30-х – першої половини 40-х рр. // Український історичний журнал. – 2004. – №5. – С.97.

²¹⁶ Тези про 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654–1954 рр.). Схвалені ЦК КПРС. – К., 1954. – С.16; Тезиси о 300-летию воссоединения Украины с Россией (1654–1954 гг.). – М., 1954. – С.5.

²¹⁷ Див.: Оглоблин О. Думки про сучасну українську історіографію. – Нью-Йорк, 1963. – С.19–20; Кравченко В. Концепції Переяслава в українській історіографії // Переяславська рада 1654 року. (Історіографія та дослідження). – К., 2003. – С.509; Брехуненко В. Переяславська рада 1654 року в російській історіографії // Там само. – С.642–643 та ін.

²¹⁸ Див., напр.: НА ПУ НАН України. – Ф.1. – Оп.1. – Од. зб.352. – Арк.64; Од. зб.441. – Арк.8. Див., також: Івакін Г. Слово про історика // Брайчевський М. Вибрані твори: Історично-археологічні студії. – Нью-Йорк; К., 1999. – С.8; Кравченко В. Концепції Переяслава в українській історіографії. – С.509; Брехуненко В. Переяславська рада 1654 року в російській історіографії. – С.642–643; Юсова Н. Наукова діяльність Костя Гуслистого в останні роки роботи в Інституті історії АН УРСР (1949–1952 рр.) // Український історичний збірник. 2002. – Вип.5. – К., 2003. – С.437–447 (прикметною рисою є віднайдені в особовому фонді К.Г.Гуслистого інваріанти тез, правлені рукою названого науковця. Див.: ІА НБУВ. – Ф.32. – Оп.2. – Од. зб.50. – 104 арк.).

²¹⁹ НА ПУ НАН України. – Ф.1. – Оп.1. – Од. зб.352. – Арк.64.

²²⁰ Екельчик С. Украинская историческая память и советский канон: как определялось национальное наследие Украины в сталинскую эпоху // Ab imperio (Казань, Російська Федерація). – 2004. – №2. – С.82–83.

²²¹ НА ПУ НАН України. – Ф.1. – Оп.1. – Од. зб.441. – Арк.8.

²²² Тези про 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654–1954 рр.). – С.16; Тезиси о 300-летию воссоединения Украины с Россией (1654–1954 гг.). – С.5.

²²³ ІА НБУВ. – Ф.32. – Оп.2. – Од. зб.50; Российский государственный архив новейшей истории. – Ф.5. – Оп.17. – Ед. хр.427. – Л.105, 163, 165; Оп.30. – Ед. хр.9. – Л.52–58; Ед. хр.52. – Л.1–5.

²²⁴ БСЭ. 2-е изд. – М., 1954. – Т.29. – С.159.

²²⁵ Там же. – С.159.

²²⁶ Там же.

²²⁷ Там же.

²²⁸ Там же.

²²⁹ Із приводу розуміння етнічності як такої та її співвідношення з так званою «слов'янською культурно-лінгвістичною спільністю» можна скористатися міркуваннями сучасного російського етнолог-слов'янознавця М.А.Васильєва. Див.: Васильев М.А. Анты, словене, немцы, греки: славянский культурно-лингвистический мир и его соседи в раннесредневековое время // Славяноведение. – 2005. – №2. – С.3–19.

²³⁰ Див.: Толочко П.П. Древнерусская народность: воображаемая или реальная. – СПб., 2005. – С.5.

²³¹ Ісаєвич Я. Проблеми походження українського народу: історіографічний і політичний аспект // Україна давня і нова. Народ, релігія, культура. – Львів, 1996. – С.27–29.

²³² Див., наприклад: Понятие // Лингвистический энциклопедический словарь. – М., 1990. – С.383–385.

In the article the attempt is made to trace ideological and terminological origins of component parts of the concept «Old Rus' nationality» as well as clarify the reasons and illustrate the process itself of this concept establishment in SRSR historical science. The archive as well as merely historiography sources were enabled for revealing the subject.